

Иван Вазов

В недрата на Родопите

Крила, крила да имам! – та щях да бягам ази
от туй борбище шумно на страсти и умрази,
де моя дух под скърби прегъва се, кат' роб;
та щях към вас да хвъркна, Родопи горделиви,
с гърди разширочени и с погледи стремливи –
опряни в вашия лоб.

Аз щял бих да се стрелна, в полета си чудесни,
сред облаците светли – селения небесни –
кораби без кормило, без шум, без капитан,
по волята на вятъра оставени да плават,
кат мислите поетски, що често обитават
ефирний океан!

Аз щял бих, о грамади, о снежни пирамиди,
върху кои орелът легло си волно зиди,
полека да се нося из ваш'те висоти,
над преспите ви бели простора да измирам
и сянката си будна с любов да я съзирам
по так като лети...

Аз щял бих тихо, плавно в лазура да се вея
и някъде да срещна душата на Орфея,
блудяща, като мене, из сините зари,
или да чуя, смаян, в стона на зефира
звук някой си останал от дивната му лира
в дълбоките гори ...

(Поля и гори)

С такива думи преди години в Пловдив, аз се обръщах към Родопите и към оная снеговита грамада, която ги завършва на запад, и която тогава аз не знаех, че се нарича Мусалла – защото нашите географии ни учеха за Лунните планини в Африка и за езерото Коку-Нор в Тибет, а нашата земя не знаеха – с такива жедни чувства се обръщах към Родопите, които така пленително мамеха душата ми и остаяха за мене тайнствен свят.

А между това, съвсем не бяха нужни крила – ако не да се надминат, то да се посетят – тия приоблачни висоти, и онова, което стои зад тях.

Трябваше просто малко воля и един кираджийски кон.

Истина, – тогава (1882 год.) беше още Румелия, и свободното разхождане из Родопите на неуловимите рицари на Карайскакевата и Халамовата чети, плюс – непокорните соколи на Тъмръшката република, правеха въздуха им често много нехигиеничен за туристите...

Но това лято, през юни, аз бях честит да направя една обиколка из класическата планина на Орфея.

I. Родопите. – Съдба на нашата южна граница

Родопите – това грамадно кръстосване и сплитане безчислени планински вериги, покрити с борови гори или с тлъсти паши, което захваща от долината на Марица и простира и последните си вълнения дори до Бяло море, са много слабо познати на науката, в по-голямата си част. Едно, тяхната отстраненост и мъчнопроходимост, друго – мохамеданското там население, оцеляло в първобитно състояние, недоверчиво и фанатично, правели са пътуването из тях пълно с трудности и премеждия, които са отклонявали от там туристи и посетители. Аз разбирам – европейци. Колкото за нас, българите, тия зелени планини, които препазват от юг България, са били през цели векове за нас една terra incognita в същото ни отечество и пълно със страховита и враждебна тайственост. Само неколцина търговци от индустриалните градове на Тракия в турско време, поради интересите си на македонските панаири, са се престрашавали да минуват страшния „Доспатски балкан“, през пътя, насаен с опасности и с възпоменания за кървави грабежи и убийства...

Сан-Стефанският договор, заедно с другите добрини, даде ни и Родопите и отвори тяхната вътрешност на нашето жедно любопитство; той ги внедри почти цели в границата на Великата България, но само за един ден; берлинският договор през 1878 г., а по-после – турско-българският – от 1885 год. измениха значително южната ни граница, която сега пъпли повече по северните височини на Родопите; тя прави силни зигзаги по водоразделните гребени и из доловете и с един дълбок остър клин достига над Кричим дори до билото на северния родопски гребен, и наднича над Пловдив.

Тая игра на нашата южна граница в Родопите, по една историческа орисия, повтаря съдбата ѝ през средните векове, при старото българско царство: тя и тогава никога не е била трайна и е правила големи или малки колебания по родопските гребени, според променливото щастие на оръжието ни във вечната ни борба с Византия.

Днес, както ясно става на картата, в нашата граница спада само една трета част от Родопите; останалата и то най-плодородната част от тая планинска система, принадлежи на Турция, но тая малка част, оставена нам като милостиня от дипломатията, е най-величествената и поетическата: тя се възнаграждава с обладанието на една красота – Чепинската долина, и на една гордост – Мусалла – подир Олимп и Шар най-високия

колос в целия Балкански полуостров.
Аз тръгнах за първата – Чепино.

II. Пръв поздрав на Родопите. – Белово. – Заник слънце. – Радушно гостоприемство.

Извадих си билет на Софийската гара за Голямо Белово. Голямо Белово бях направил за точка на тръгването ми из Родопите, на които то се намира скрито в полите; от там щях да вляза и се потопя в тоя зелен планински хаос, пълен с такава таинственост и поезия за мене. Но още когато приближавах станцията Баня Костенец, от дето се видят снежните висове и чуки на Родопите, аз се почувствувах техен пленник, цял в обятията на тяхната атмосфера; те ме обхващаха властно със своето величие, приковаваха погледа ми и пълнеха душата ми и мислите ми всецяло със своя стихийен образ. Великите планини упражняват въз човека същото чаровно влияние, както видът и на морето... И аз с едно истинско сладострастно чувство поглъщах в гърдите си свежия ветреца, що ми полъхваше от големите чалове над Костенец; чинеше ми се, че поимах вече аромата на боровите им гори, що се тъмнееха под гладките им темета, и че схващам морският им шум в кристалното шумолене на младата Марица, на която бистрите струи преди малко са изтичали от подоблачните езера на Мусалла.

По 3 1/3 часа паравозът изпищя, пълнейки с ек Момина Клисуря, и спря при Беловска станция. Понеже кола не намерих за Белово, предадох вещите си на два хлапака и тръгнах подир тях. Веднага се озовах в един планински дол, из който шумеше Яденица. Тая река, която се излива в Марица при станцията, иде от вътрешността на Родопите, минавайки през най-гористите местности, главната област на експлоатацията лесовите от барон Хиршовия трион. Големи върби и дъбове покрай бреговете хвърлят дебелата си сянка въз бистрите пенести вълни. От двете страни се издигат рътове, покрити с низък габрак; те вървят успоредно на юг, по-зелени и по-високи, и опират в главната верига на Родопите, цяла облечена с гори, която красиво откроява набраздените си върхове в лазурното небе.

След половина час ход влязох в Белово. Голямо село, притиснато от голи ярове, загнездено надлъж по десния бряг на Яденица. Из единствената тясна улица, с лош калдаръм, между два реда низки къщи – с насядали на праговете купчини жени – и кръчми, аз следвах доста време хлапаците, които ме завеждат най-после в една от последните, дето ми казаха, че имало стаи за гости.

Там отивах с цел да преношувам, след като си хвана водач и кон, и утре рано да потегля за Чепино. Но кръчмарят ми обади сурово, че няма място; нямаше място за мене и в другите кръчми-ханища, дето питах. Намерих се в чудо. Мислех да се повърна на станцията да преспя в някоя от гостилниците там. Най-послед един кръчмар, когото втори път ходих да моля, се смили и ме прие в къщата си за тая нощ. Той ме заведе на горния кат и ми посочи една гола, прашна стая, с два прозореца без стъкла, като ми каза сухо, че постелки и завивки нямал. Нямах и аз свои, но пак слава Богу и на това. Щях да помръзна през нощта, овит само с шала си, но тя, за щастие беше кратка.

Ступанинът след като ме разпитва за целта на пътуването ми и за положението ми в София, осведоми се за името ми, което му каза толкова нещо, колкото и неговото на мене, и си излезе.

Слънцето залазяше вече зад високия рът, изпречен като стена над Белово, отвъд реката. Това време тук се наричаше „заник слънце“, прекрасен български термин, както и „изгрев-слънце“, който другаде чух; но пишущите братя никога не им дават достъп в литературния език, а ги заменят учено с километрическите и чужди на духа на българския език: „изгряването на слънцето“ и „захождането на слънцето“. Един господин, който превождаше в един български вестник романа „На разсвете“ от Ежа, беше велемъдро предал това название с „При пукването на зората“!

Няма съмнение, че това се дължи, колкото на безвкуснието, толкова и на голямата им убогост в знанието езика, който тъй добре знае народът. Въобще той не обича проточеностите и грижливо ги избягва. Той особено избягва глаголните съществителни, като горните, и казва: *заход* или *заник слънце* и *изгрев слънце*, или просто: *изгрев*; вместо „пукнуване на зората“ – *призори*; *напън* вместо напъване, *тътен*, вместо тътнение; а бъде ли принуден да ги употреби, той пак ги скратява и казва: *правене*, *дигане*, *тиене*, *спане* и пр.

Г-н Н. (ступанът) пак дойде, но сега с твърде дружелюбна усмивка на лицето, предишната сухост и студената учтивост се смениха с една топлина, на която аз не можах да отгатна причините. На поканата му излязохме на балкона, дето цъфтяха саксиите със светлочервени цветя, с молохи, стамболчичета и други разкошно разцъфтяли стръкчета.

– Докато разтребя стаята, да постоим тука на хладничко, тука най-хубаво е по заник-слънце – каза ми той.

И наистина, вечерната картина беше хубава. Високият зелен рът пред нас, по който мирно пасяха няколко пръснати коне и волове,

хвърляше голямата си сянка въз дола, въз овошките и дърветата, които нещо зашумяха, от планината вееше она тих, хладен и приятен ветрец, който в Станимака гърците наричаха „вечерникос“; скритото зад върха слънце издаваше златни, сияющи снопове лучи, които заливаха високите гористи бърда, тъпи чуки и красиви хълбоци на планината, а в падините остояха големи петна от сянка. В дъното на тая сянка бучеше буйната Яденица. Тая горска картина имаше чудна прелест под играта на вечерното осветление.

Бай Н. поръча на едно момче, във френски шаячени дрехи, което току-що бе свършило да мете стаята, да донесе ракия. Той ми обади, че това момче е син му, който свенливо се ръкува с мене, кога донесе блюдо със стъклence ракия и две чашки. Малко подир това дойде и едно момиче, тънкулясто и мършавичко, но с приятно лице, донесе мезенце и се ръкува с мене тоже; то беше дъщеря на гостолобивия ступанин. Тя се последва скоро и от две други невести, с които мълчишком си стиснахме ръцете. Бай Н. не ми ги отрекомандува, но аз разбрах, че той ми стори чест да ми представи цялото си семейство. Аз не можах да не бъда чувствителен на тия дружески и топли отношения. Лошото мнение, което отначало добих за гостолобието на българина тука, се измени. Излизахе, че добрите славянски черти не са изчезнали досущ из нравите на нашия селски народ. Трябва само да умееш, да победиш недоверието му. Истина, че аз не знам с какво го победих...

Бай Н., както го разбрах, бе един от заможните беловчани; освен къщата и хана в Белово, той притежава един хан и при станцията. Но главното му занятие е търговия с дървен материал; тя е и главния поминък на селяните. По околните страни и пътища твърде малко годно място има за земеделие: лозарство не може също да вирее, защото местността е висока и на усой. Белово е турено на твърде лошо положение. Истинското място за заселение е била широчината при станцията – то там е и било най-напред; но в миналите смутни времена селото се е преместило и задънило навътре в глухата, тясна и мъчнодостъпна клисура. Същото явление представляват стотици още села и паланки из нашето отечество.

Както ни разправя историята, Белово е било едно от укрепените места, които са показали храбро съпротивление на турците при завоеванието. И подир него, то, заедно с други планински паланки, като Копривщица, Панагюрище, Котел, Жеравна, Градец, Ямбол, Сливен, Чепинско, са се ползували с едно привилегировано положение, което е приличало на полунезависимост. Тия села са били задължени да дават

войници на Султана, по няколко хиляди души годишно. Те не получаваха никакво съдържание и, въоръжени само с копия и боздугани, придружавали военните обози, ровели окопи, гледали конете, секли дърва и изпълнявали други работи, а част от тях пазели при Цариград султанските коне. Срещу това задължение те са живели независимо, управлявани от свои *войводи* и *князове*; били освободени от данък и други тежоби и имали право да носят, както турците, разноцветни дрехи. Хиляди от тях са били под стените на Будин и Виена, дори в Египет, заедно с турските войски. Това любопитно учреждение на „войнишки села“ е траяло близо 300 години, дори до началото на нашия век.

На това обстоятелство се дължат и известни морални качества у жителите в поменатите местности, като храброст, вироглавщина, любов към свободен живот, които дадоха на историята ни – най-напред хайдучите, а после бунтовете до 1876 г. Разбойническият дух и до последно време тлееше в тия диви и горски усои на Родопите; те и до днес са главното прибежище на харамии, които почти всяка пролет, с лястовиците заедно, се вестяват тука.

Бай Н. стана и ми каза сбогом, като ме попита желая ли да ми сготвят нещо за вечеря. Понеже аз си носех, приех само предложението му да ми прати вино. Когато влязох в пометената си стая, аз останах смаян: вместо да я найда гола, тя беше постлана цяла и пременена с нови постелки и възглавници. Един чист юрган беше турен на разположението ми. Сякаш, че тя очакваше да приеме някой министър! Тя беше добила ненадейно за мене тоя гостолобив и празничен вид, чрез ръцете на невестите, които ми се марнаха, че шътът там. Това беше приятна и много ласкателна изненада, на която аз само по-после, мисля, че отгатнах причината: Бай Н...-ят син, който е свършил трети клас и вероятно е запомнил от някоя читанка името ми, беше ме повдигнал кой-знай колко в очите на баща си, та ми се правеше такъв добър прием. Не напразно тая планина е била отечество на Орфея: де ще музиките намерят прием в нашия железен век, ако не тука? Това живо момче (то вече е изстояло солдатлъка си), ми шъта и при вечерята с голяма предупредителност и до късно се разговаряхме със сърдечност, като стари приятели.

III. Утро. – Пътуване из планината. – Родопски видове. – Песня. – Децата на природата

Сънят ми беше приятен, но кратък през нощта. Аз още по един часа се събудих и вече не заспах – това става винаги с мене, когато ще пътувам. Дори до изгрев, мислите ми, под глухия гърмаж на реката се скитаха по родопските върхове и ми се мерзелееха очарователни картини, които не мога да кажа, че надминаха ония, които после видях в действителността.

При всичкия ни наговор с Атанаса (кираджият), който бай Н. бе условил още снощи, да дойде два часа преди да се съмне, за да изкараме повечето път по хладовина, той не пожела с голямата си точност да нащърби репутацията на източния човек: той се яви с трите си мулета, когато слънцето хубаво увенчаваше всичките околни върхове и чуки. На моята приятелска забелжка, той ми отговори:

– Господине, не се бой: додето се изкачим на Алабак, все из сянка кою шетаме.

Атанас беше беловчанин, висок, като бук, с плитка озобана шапка, с лице почерняло и физиономия хайдушка.

На пет часа се разпростих с бай Н. и със семейството му и ги благодарих за гостолубието им, па се метнах на едното муле – на другото се натовариха вещите ми, а третото яхна кираджият. Още при ъгъла на същата къща, Атанас зави из една тясна уличка наляво и ударихме въз стръмнината, която съставлява хълбока и бърдото. Зелената премяна на плещите и рамената на планината на големи талази се осветяваха от източното слънце, невидимо сега за мене. Небесната синева добиваше на всяка минута златиста и мека лазурност; ни един облак не плаваше из небосвода, от всякъде стеснен и подпрян от зелени планински върхове.

Но хълбока на планината, по който се изкачваме, беше гол както и срещните. Близостта на селото ни обяснява тая голота. Тука, както и навсякъде, дето е изсечена гората, може да се види как природата се старае да поправи опустошенията, които прави човекът. За жалост, не я остават на мира да върши своята работа. Ние вървим по пътя, който е направила компанията на железницата. Пътят е доволно широк и може по него да се върви с кола. Той минува, разбира се, по ония места, които са пострадали най-много от топора и огъня. Печално стърчат черните дънери на отсечените дървета, загубенн между младите фиданки, които са

изникнали наоколо, или затрити в земята, която ги отрупва полека-лека, като че иска да ги заличи от погледите на пътниците. Понякога цели дървета лежат тъй, факто са били отсечени, или ония, които са ги секли, отнесли са щото им е трябвало, а другото са оставили да гние, затрупано с трески. Не по тоя път трябва да върви онзи, който мечтае да види непроходими лесове.

Но по-навътре гората става по-съхранена. Пътят върви на извивки между редки, но исполински габъри, букове, бели дъбове с дънери мъховити от северна страна; из самотиите на тоя зелен прохладен лес заехтява гласа на славея; той се дроби и се рони на кристални звукове. Колко е хубаво! Кукувицата от време на време се обажда в листака, който балканският ветрец прави да шумоли и да трепери над главите ни. Пътят се извива като змия из планината, слиза, изкачва се с безброй забикалки, тука по някой връх, там край някой дол. Човешката ръка най-малко е могла да посегне на дърветата, които растът по стръмните урви на доловете. А как хубаво изгледват тия, израстнали едно до друго, прави по стръмнината, които спират око̀то ви и ви представляват дола, като някоя бездънна пропаст! Вятърът шумоли в листата им, вгълбява се надолу из урвата и чини ви се, че слушате да тече на дъното на дола някоя река. Панорамата се сменява постоянно пред очите ни. Някой рът се простнал на дълж, покрит с гъст лес, над него други се възвишават амфитеатрално един над други. На места дърветата се разделили и видите отдалече, като да се отваря някое тъмно подземие в леса. Няколко ръта подпрели гърбовете си на една страна и образували една мила долина, която приятно примамва очите ви, покрита със зелена морава. Един бистър поток слиза из една теснина и сладко ромоли покрай нея. Много от тия долини са преобърнати в ливади, тревата на които стои още неокосена и ярко зелена.

Водачът, седнал женски на мулето, така щото и двата крака му висят от едната страна, като истински водач, разправя постоянно – той силно желае да завърже с мене продължителен разговор, но безуспешно: аз му отговарям с къси: да и не. Картините, дето ме окръжават, поглъщат цялото ми внимание – те занимават и очите ми и душата ми: възхитителните декорации, нови на всяка минута, чарове, красота, мълчаливи сцени на един тайнствен и непресушим живот на тая горска природа, държат ме в един вид екстаз и благовейно удивление. На такива места човек няма нужда от събеседник; разговорът му би бил неуместен и досаден, като пред сцената на операта, когато дигнат завесата ти открива едно феерическо великолепие: твоят омаян поглед цял е прикован в

чудното зрелище, а слухът ти схваща и гълта жадно всяка нота на музиката. Дружеските беседи и разговори са приятни, когато искаш да съкратиш времето си или да не забележиш отекчителната правота и монотонност на едно шосе в голо поле. Тука човек не чувства естествената необходимост за размяна и споделяне впечатленията; той като че се усеща двойно по-щастлив, че може да се предава егоистически и сладострастно цял на мълчаливо съзерцание, да не пропуска ни една подробност, ни една хубост, ни един звуец, ни една чаровност от сцената, която господ турил пред него!

Пътят на места се оживява от срещата на юруци, които карат на кола и мулета дъски от Балкана за Беловската станция. Атанас с всекиго се здрависва и разменя по една приятелска дума, като с познайници. Тоя път възлазя до върхът на планината, все тъй широк и сгоден за кола. По него са се свалили всичките изсечени от компанията на барон Хирша гори в Родопите; компанията е взела всичките тия лесовете от турското правителство, за да ги експлоатира за траверси и дърва за горене в продължение на трийсет и пет години. Беловци и околните села заявили веднага, че тия лесовете са техни общински владения, за които имат документи, и незаконно са отстъпени на компанията. Правителството изслушало представителите, които били изпратени да изложат оплакванията, и, в отговор на заявлението им, чисто и просто ги хвърлили в затвор, с което и успяло да им пресече охотата за по-нататъшни рекламации. Онеправданите села чакаха да дойде освобождението и подновиха своите заявления. Работата се протака дълго време и се свърши с един компромис. Компанията се отказа да сече направо със свои работници в планината, с условие, че селяните ще извършат всичките поръчки, които им даде за своите потреби. Компанията и селяните взаимно се бедят сега в немилостиво сечене на планината.

Ние възлазяме повече и повече. Стигаме до една полянка. От нея пръв път зървам слънцето, което виси над вършето на отататъшните гори. Разтваря се хоризонт широк. На изток се види част от долината на Марица и от веригата на Стара планина в далечния кръгозор, застлани сега цели от сива, димлива мъглица, та нищо ясно се не различава в тях; на север и запад е безконечното наплъствяване на върхове, бърда и гърбове, от средногорските, ихтиманските и родопски балкани. В купа на последните се издига високата чука на Балабаница, около 2300 метра над морето. По-насам е Куршумтепе, свързано с предание за някогашните хайдуци. Когато правим нов завой по следующето бърдо, между дъбовете изпква в хоризонта нов, по-висок, объл връх, по който са

белеят снежни преспи. Мисля, че той е оня гигант, който стърчи като кубе над Костенец. – Трябва да е Чаталчукур. Аз дълго не свалям очите си от тая величествена височина. – От друго едно място на тоя балкан се виждал друг един връх, „като яйце бял“, казва ми Атанас. Вероятно, думата е за Мусала, или за някой негов съсед. Но те по-отгатык ще се видят, а сега и Четалчукур и Балабаница изчезват зад вършето: ние се изгубваме между две стени от дъбове и букове, които после се сменят с борове; през самотиите им стигат до нас викове, които някак си глухо звънтят в тишината. То са юруци, някъде по чаловете пасат стадото си... Аз гълтам със цели гърди въздуха, наситен със боров дъх. Разкошни сенки закриват пътя, който, като гиганска алея, се вие в чудесната гора. Не ще ми се да се свърши скоро. Атанас дойде в щасливо настроение и разбуди ековете със следующата песня, изпяна на един жален и привлечен глас, какъвто е създала българската планина:

Запяла мома в гора зелена,
в гора зелена, в темно усое.
Ка'я зачул млад калугерин,
той си момата люто кълнеше:
– Убил те господ, бре малка моме,
че що не запя от-отзарана,
дорде не бях се покалугерил?
Пусто останало черното рухо,
огън да гори калимявката,
вода да носи бялата книга!

И песента далеко се разнасяше из гората.

Ох, как бе тя тъжна, как свиваше тя сърцето и будеше в него тиха и горчива скръб... Как много парливи съжаления извикват в страдната душа тия прости изливания на тоя неизвестен „млад калугерин!“ Не е ли той символ на скърбящите души, които изпускат тоя вик от съжаление при вида на цветущия живот и светлата младост, пропуснати от тях, неусетени всред горчивата борба за съществуване, или във високи ламтенния, поглъщащи цялото битие! Ох, тая песен, тая песен... В нея реве човешката скръб, траурът на живота в нея ечи, и моли, и въздиша, и безплодно проклина!...

Ние вече вървахме по равно. Атанас ми казва, че Алабак е близо. Гигантската алея на боровата гора, нарисувана с причудливите шарки на сенките, красиво извиваше своята крива линия из строгия, величаво-покоен лабиринт на дъбравата. В дълбочините й някъде славейт ронеше

своите сладки и тъжни ноти... Под един бял бор край пътя шумна дружина цигани и циганки насядали. Атанас, който се познава с целия свят, излезе приятел техен и се спря да приказва, додето си запалвам цигарото.

Додето той приказваше с циганките, аз продължавах да ги изглеждам и да изучавам техните бързи движения, живи, умни изражения на тънмургавите лица и черни очи, звънки гласове, които изкачаха нагло заедно със смехът, измежду два реда бели като маргарит зъби, и природната свобода, неизвестност и безгрижност, които придават винаги някаква си дива поетичност на тия отритнати от обществото парии. Аз обяснявам добре прищевката на един руски поет – Пушкин – да се присъедини към една подобна дружина в бесарабските степи и да вкуси неизвесното наслаждение от един волен живот. Чели ли сте поемата му *Цигани?*... После мисълта ми отива по-нататък, минава векове и епохи и намира първобитното човеческо общество, чергарският мир, който е живял така, както живеят сега тия чада на природата – без гнезда, без честолюбия, без закони и без нужди... Щастливо ли е било човечеството тогава в първобитното си състояние, или сега – когато има за слуги парата, електричеството и усилията на гения? Отговорът не е тъй лесен, както се чини от пръв път. Философите – Русо, Толстой, велики парадоксални умове, казват на човечеството: върни се назад, за да бъдеш по-малко нещастно! Има ли истина в това? Нужно ли е това световно дърпане назад, за да се намери залога на щастие, за да се отиде в обетованата земя на жедното човеческо ламтение? Нужно ли е и възможно ли е? Вечният природен закон за движението на човеческия дух нанापред прави немислими даже такива въпроси. А между това – те се правят!... Те се правят от цивилизацията, която още търси Колхидата на златното руно на човешкото щастие... Любопитно е, задава ли си ги и мирът на тия първобитни хора и кой може увери, че те от своя страна предпочитат да смесят своите дрипи и своята свобода с облагите на нашата цивилизация! Една голяма загадка. Да бях бил в тяхната интимност, като бай Атанаса, а още по-добре, ди ми беше познат тайнственият им диалект, аз непременно бих се съблазнил да ги предизвикам на излияния, да разбере тяхното наивно мировъзрение и да измеря вероятно бездната между него и нашето.

Впрочем, дали ще има у тях думата, която изражава понятие за щастие? Тоя в детинство замръзнал и неизкусен език надали е създал още термини за такива отвлечени предмети. Това не значи, обаче, че нещата отсъствуват, щом думите не са още изнамерени. Нашите бащи и

деди в продължение на четири века нямаха дума за отечеството и за свободата, което не им бъркаше да любят едното и да ламтят за другото.

Аз още бях занят с подобни мисли, кога през дънерите на боровете весело се прозре една зелена поляна.

– Ето ти и Алабак! – извика Атанас; – Оттука сега ще се нагледате, господине!

IV. Алабак. – Изгледи

Алабак е седловина на гребена, точката на билото, от която се спазя в Чепинската долина. Това място служи и за скеля на дървения материал, що ваят от околните борови гори; много складове от нарязани дъски се белеят на поляната, дето стои една стражарска колиба. По тая причина тука бива оживлено обикновено. Сега, обаче, освен тримата стражари, нямаше други.

Алабак – аллах бак!

Турците казват, че от тука се виждал бог.

Ако не видях бога, то видях най-възхителната панорама на вътрешните Родопи. Непрекъснати вериги гористи планини, надиплени живописно една зад друга, подпират от вси страни кръгозора. Между техните многобъдрести клонове, в една голяма дълбочина пред мене, простира се от север към юг райски хубавата Чепинска долина. Реката Елидере, като един смок, извива се из нея и се губи насам в един дълбок пролом. Четири селца, хубавички и кичести, някои с бели минарета, се редят по права линия в тая зелена долина: Корово, Лъджане, Каменица, Баня. Последното се шири с минаретата си в южния кът на долината, на места златоруса, на места ясно-зелена от нивята и ливадите си и набраздена от редове дървеса, които обтакат ръчките ѝ. Трябва да кажа, че това е само част от Чепинската долина: две широки бърдчини на ляво, една от север, друга от юг – които се стремят една към друга, без да се сберат, пазят на изток другата част на долината с три села: Дорково, Костандово и Ракиново, от които само двете последни се съглеждат. Благодарение на тая игра на окръжаващите планини, Чепинско има форма на разтегнато Н. Това личи добре и на картата.

Но мене особено ме радваше зрелището на околните планини, грандиозната рамка на тая хубава долина, единствената в Родопите. Тоя планински венец, който почти цял съвпада в чепинското землище, е нещо достойно за възхищаване. Няма нищо по-живописно от хармоничното групирване на бърдата, чукарите, гребените, горделивите висове на кръгозора, почти всички облечени в гори и в черни лесове. Как сладосно и артистически се рисуват вършето на горите в лазурната синева на небото! Бели грамади от облаци по хоризонта тихо се реят и спусчат острови от сенки по мантията на планините. На ляво от мене се издига със страшните си карпи Милева скала, над дълбоката провала на пролома на

Елидере. Оттатък него, протака се черния гребен на Каркария, чиито поли падат във въсточната Чепинска долина. Тоя могъществен гребен се събира на юг с планината Пашино бърдо, покрита цяла с девственн елови гори; на запад от нея се подава величествената Сюткя (2178 м) със своя широк гръб, високо изпъкнал в небето със стръмни склонове покрити с черни лесовете. Там Беловските разбойници бяха отвлекли преди няколко години Хиршовите чиновници – Лендера и Биндера... Куп помалки рътове в разни красиви форми и изрези се лепят до плещите на тия големи гребени. Зад югоизточния, в дъното на хоризонта, синее се разтегната пирамида с остър връх. То е Баташкият Карлък. Зрелището на тоя връх хвърля мрачност в моите мисли и в цялата весела картина пред мене. Той сякаш и сега бе настръхнал от кървавата и страшна драма, на която е бил свидетел, и предава на душата ми трепета на мрачния си спомен. Още по зад него, от страната му, на изток, синее се, като щръкнала грива на един лъв, друг връх. Аз познавам в него Персенк (2080 м), големият планински възел във вътрешността на Родопите.

От дясната ми страна билото се повдига, окичено с гора, а от него едно гористо бърдо се простира на юг, та ми закрива гледките към запад, сиреч величествените върхове на Рила и Пирин. Но онова, което ми остая пред очите, е доста да държи много минути всичките ми чувства в омаян захлас. Аз чувствавам някакво щастие и лекост в цялото си същество, някаква неизразима драгост, чиста и светла, като лазурното пространство, в което се къпех, и оная извънредна ясност на мислите, която са способни да дават такива височини.

Това е цяла празнична феерия! Аз виждам даже и бай Атанаса, който е минавал от тук без брой пъти, и двама от стражарите, че заедно с мене гледат захласнати на картината, като че първи път се мярка пред очите им. Те в същото време ми и наименуват местностите, за които ги питам, или потвърдяват названията, които аз им давам, като се водят от картата. Това последното не ги учудва, както други някои безграмотни хора, виждам, че и водачът ми и стражарите имат харно понятие за картата: те са давали тука сведения на много вече туристи и инженери, за каквѣто взимат и мене, и са запознати с назначението на карти и бинокли.

Бай Атанас, даже, твърде любопитно наднича над картата и с големият попукан пръст натиска реката Елидере и ми каза:

– Това тука, като чер конец дето е, на ли е то Елидере? Аз му потвърдявам, учуден от налучването му, защото знам, че той е съвсем безграмотен. Но той ме учудва още повече, когато туря пръста си на онова

място, дето реката възвива нагло на изток и прави твърде остър лакът.

– Ето тука е „Лакътът!“ На, ето го там доле декато възвива изпод него Елидере, казва Атанас, като ми посочва един силно заострен, цял обрасъл с гора, чукар, който се издига долу, опасван от кривулека на реката. На руската карта той е забележен „Локат“.

Тука имах възможност да видя голямата разлика, която съществува между формите и направата на Рила и Родопите, във вътрешността им. Тук се не виждат ония остри, голи, уединени конически върхове, на които скалните чела, изронени, изрязани, озъбени, стърчат над страховити пропасти с езера на дъното. Родопите, в широкия си разплив и голямо разклонение, имат въобще по-меки очертания на върховете си, обикновено облечени до горе с гора. Купените и пирамидите на Рила тук не стряскат погледа с дивашкото си и тайно величие. Родопите нямат строгия и горд вид на Рила, но за това представляват много по-приятни и красиви изгледи с веселите си долини, живописни клисури и гористи проломи, както и безкрайни мантии от девствени лесове, които намятат разкошно цели вериги. Рила е една величава и тържествена поема. Родопите са една Шекспирова драма, оживена от перипетии и постоянно менливи декорации.

V. По южния склон. – Утехата на религията

Около половина час се бавих на Алабак. Помислих, даже, да обядвам пред тая панорама, но часът беше осем и половина, сиреч рано. Атанас, който точно пази правилата на пътуването за Чепинската долина, ми каза, че трябва да обядваме долу, при „Бялата вода“. Там има, каза ми той, хубава полянка сред гората, и тлъсти треви и извор, всичко каквото е нужно за почивка на хората и животните.

От тук пътят се продължава и слазя по южния склон на планината към Чепино, но вече само за добитък сгоден. Но ние го оставихме да следва своите безчислени зигзази по стръмнището, и ударихме пеша напреко низ урвата, обрасла със стара дъбова рядка гора. Спускането от най-напред отиваше доста лесно по зелената наклонност, пъстрена от големите сенки на дъбовете, но полека-лека краката ми хванаха да се уморяват, коленете да се подвиват. Атанас с трите мулета вървеше напред, като заобикаляше често някакви мочурливи бари, които препречваха вървежа ни. От тука видът ми се закриваше; сегис-тогис само между клонците отваряше ми се мигновено част от долината; прохладен вец-рец люшкеше тихо листата, в лекия шум на които се смесваше глухият стон на Елидере, някъде долу в пропастта, която не виждах.

Това слазяне от Алабак произвежда една промяна в състоянието на душата ми... Изпитвам, без добре да си обясня защо, един вид, тъжност. Такава тъжност спомням си, че усещах и при спущането ми от Рилските върхове. От горе на тях човек диша по-свободно, циркулацията е силна, всичките органи предават по-силно на душата впечатленията на чувствата, щото всичко ти доставя удоволствие, и най-мъчните задачи, сякаш, че тука ги разрешаваш мигновено, и умората, както и разните телесни слабости, се пренасят с кураж, даже весело. Често съм изпитвал, че на планините въобще човек е по-предприемчив, по-силен и по-малко боязлив и душата му дохожда в съзвучие с големите предмети, що я обикалят. Спомням си, че на Рилските върхове внезапно ми дохождаха идеи и чувства, които бих могъл, може би, да изразя тогава, но които сега съм неспособен не само да изразя, но и да си ги възсъздам в ума. Те са се разсеяли из необозримите пространства, които ги бяха родили... И във въображението ми се мяркаха пак пирамидите на Кадиин и Еленин връх и безлюдните пустотии на вечно мълчащите чалове, по които аз се скитах, като привидението, ту обиколен от венец облаци, ту изчезнал в

техните сиви безмълвни талази ...

По едно странно съвпадение, или по един тайнствен афинитет на душите, и бай Атанас в това също време мислеше за Рила. Защото той ме възчака под един дъб и ме попита:

– Господине, ти ходил ли си в Рила?

Аз му отговорих утвърдително. – Защо питаш?

– Оти и аз съм ходил там. Преди петнайсет години. Ходих да пошътам.

– Ратай ли си бил там?

– Не, така, ходих да пошътам на свети Ивана, ливадите помогнахме да се покосят.

На моите запитвания Атанас ми разправи, че първото му дете чезнело от някаква непозната болест, която ни бабички, ни ходжи не могли да премахнат. Тогава той отишел да послужи на манастира, като безплатен работник, за да омилостиви чудотвореца, та да прати здраве на детето му.

– Изцеля ли детето ти?

– Не можа, господине. Прибра го господ... Челеци сме, знаем ли какви грехове сме имали?

Атанасовото чело се позатъмни от тъга.

– Имаш ли други дечица? – попитах аз.

– Имаме си: две момченца и едно момиченце. Жената много плаче да иде да запали свещ на свети Ивана... За децата, каже. Сега той месец ще ги заведе. Ти какво мислиш, господине, нали не е зло? Видж, повече за децата ние мислим; да са живи...

Аз отговорих на Атанаса, че е добре да идат на св. Ивана Рилски... Аз не се счетох в право да хвърлям семето на съмнението в неговата вяра, постоянна и неразклатена дори и подир смъртта на първото му дете. Тая вяра беше в неговата тъмна душа една заря и една благодетелна сила, която го поддържа в тежкия му мъчен живот. Защо да убивам и едното, и другото, когато не мога да ги заместя с друго? Подобна вяра е въодушевявала толкова поколения до днес, и тя нито нравственото чувство, нито душевната тишина и ясност е нащърбявала. Скептицизмът на новото ни поколение много ли е спомогнал за укрепването и на едното и на другото? Като вселява в нас неверието и измита и последната следа от религиозното чувство, той разбива, заедно с веригите, които сплитат разума, и преградите, които обезпечават на душата доверие в неизвестната сила и сладкия балсам на упованието. А уви, нашите разревожени души, нашите обезверени сърца, нашите бедни размътени

умове имат такава силна нужда от утешение и просветление, лъчи, на които изворът за винаги е пресушен. Нашите доктори по медицината не могат с рецепти да ни предадат и душевно здраве и мир, които дири и намира благочестието във вярата. Черковата и манастирът са чисто благодетелни санаториуми за човешките скърби, страхове и разочарования. Всичките ония хиляди прости поклонници, които като бай Атанаса, отиват на манастир, от далечни места, с трудове и не малки жертви, повечето пеши, се движат от една вътрешна сила, много по-сериозна и по-уважаема, отколкото всичките естетически и деликатни мотиви на поклонниците-туристи. Всякой един от тия бедни хорица носи една болка, физическа или душевна, или едно съмнение, или една тежка скръб, или едно угризение, или една гореща молба, и винаги една сияюща надежда за намиране отговор и лек, когато приближават свещената ограда... О, нека оплакваме слабостите на човека и невежеството му, но нека уважаваме най-малките от надеждите му!

Изляхохме пак на пътя. Той продължава да кривули по хълбока на бърдото, тръгва от Алабак на юг. Тука ходът стана още по-труден; скалистите прагове и стръмнината не ми позволяват да яздя мулето, макар че Атанас ме насърчава. Аз предпочитам да се моря и съсипвам физически, нежели да треперя при всяка опасна стъпка на животното. С подкосени крака аз храбро продължавам. Охрабряваме надеждата, че скоро ще стигнем Бялата вода, за да си починем и се подкрепим. Аз мисля, че я стигам при всяка една полянка, която се отваря в гората, при всяка една планинска ручейка, що бърбочи край пътя. Не, Бяла вода била по-нататък!

Най-после, след два часа уморен спусък от Алабак, ние я стигаме.

VI. При Бялата вода. – Орфей в Родопите. – Политика! – Родопските комити

Тук бях великодушно възнаграден за мъката си. Под дъбовите сенки, при шуртенето на студения извор, обедът и почивката бяха твърде приятни. Гледката от тука, ако и изменена, оставаше пак твърде величаво. Откриваше ми се сега вид на Алабак, с бележките се, като сламки, складове дъски на поляната му, от две страни с кичести чуки; от там до мене стига глухият трясък на топора в гората, дето се свалят борове. Виждам Милева скала, Лакътът и отчасти страшния скалист пролом на Елидере. Великанските камъни на Милева скала страховито висят, буквално висят, над бездната на дола, който изчезва от погледа ми в тъмните гори и завой на Каркарийския балкан. При гребена ѝ на малките рудини, отворени всред лесовете, пасат юрушки стада! Планински орли величаво се вият над пропастта. По-насам, из листака на дъбравата, пеят славеите, цвърчат пискливо други горски пилета, шумата нежно фъфли... Мулетата с охота зарупали сочната висока трева и вече не вдигат муцуни от нея.

Липсват само някои фавни и дриади да се показват из дръволяка... Тука е истинска идилия! Жалиш, че няма хора да се наслаждават от божествената хубост на тоя горски край. Цели векове е цъфтяла тая природа, още по-хубава и още по-разкошна, неизвестна и недостъпна за интелигентния човек. Какво голямо съкровище от духовни наслаждения е остало скрито за човечеството!

Старите гърци, колкото естетици, толкова и неуморими шътачи, знаели са тоя затулен от високи върхове свят и често поетите им ни споменуват за Родопите на Орфея. Орфей! Най-поетическият образ на гръцката древност е турен в нашите Родопи. Това чаровно име хвърля една покривка от поетичност въз нея. Син на Аполона и на Клио, той обладал чудесното изкуство да пленява с лирата си не само човеците, но и горите, и камъните, и зверовете! Първите играели при звука на лирата му, последните – покорни идели при краката му, упоени и поробени от неотразимата сила на звуковете му. Орфей имал случаи да упражни въздействието им, даже въз адските божества, когато отишел в ада да види жена си Евридика, умряла напразно още през първия ден на сватбата. Упленените от мелодията пъкдени божества допуснали му да се види с жена си, но с условие да се не обръща назад да гледа преди да излезе из

пределите на мрачното царство. Но Орфей, като поет, не бил в сила да противостои на напора на чувството си, и се обърнал за последен път да види обожаемата си съпруга. Тогава боговете го осъдили да стане мрачен и нечувствителен и да свърши най-трагически живота си: в една минута на бясна ярост родопските вакханки, менадите, го нападнали и го разкъсали на части. Това се случило в полите на Родопите, при самите брегове на Марица. Реката отнесла към Егейско море окървавените късове на беломраморното тяло на злощастния поет. Главата му била изхвърлена от вълните чак при остров Лесбос, заедно с лирата му. В своите *Георгики* Виргилий е възпял много поетически тая кървава драма. А нежният Овидий с какъв патос се обръща към Марица:

Caput, Hebre, lyramque
 exipis et mirum, medio dum labitur amne
 flebile nescio quid queritur lyra, flebile lingua
 murmurat exanimus; respondent, flebile ripae.

Тогава горделивите върхове на Родопите, които толкова пъти сладостно са се разтрептявали от вълшебната му музика, заридали:

Flerunt Rhodopeiae arcas!

Тоя певец на древността, по всяка вероятност не е досущ митологическа личност. Кой знае, дали не са ехтели звуковете на лирата му в същата тая долина, над мелодичните струи на Елидере? Дали тоя шумак не е прокарвал през листето си сладките ноти на лирата му? Верен или измислен, но тоя поетически лик сега ми се мерзелее в ума неотвязно, и аз като че чувствавам в околното фъфлене на листака и в звънливото шуртене на ручейчето още да се повтарят, като нежни въздишки, отзивите на неговите песни... Не, човешката душа в Родопите не може да избегне поетическото настроение; тя го възприема заедно със струите на чистия живителен въздух, заедно с тайнствения шум, заедно с омята от божествените красоти!...

Дойдоха ни и двама нови другари, две момчета каменчета, налбанти, които отиваха за Алабак да подковават воловете; те носят сечивата си в торби на гърба. Те седнаха до нас и на поканата ми взеха слабо участие в обедата ни: тях ги повече интересуваше бинокълът и картата, на която скоро иамериха с викове и възторг родното си село. Те и двете

бяха грамотни и доста развитички. Бай Атанас току подаваше чашата с вино на мене, после на себе си. Великодушното питие го оживи и свърза още повече езика му. Тук той ми направи нова изненада, както по-преди на Алабак. Кой ще да повярва? Атанас беше и политик! Той разсъждава с най-сериозен вид по външната политика, той принадлежи също на партия, на която горещо е прегърнал страстите и интересите. Подир това, малко могат да ме учудят, когато ми казват, че швейцарските и белгийските селяни държат политически речи на сборищата. Моят кираджия, ако не може да говори като тях изкустно, не по-малко добре може да разбира своята българска политика... Но Атанас ме само изненада с тая си нова способност – той не ми причини удоволствие. Какъв дявол и тука политиката да се промуша, заедно с мулетата на бай Атанаса! Тя всякъде другаде би била на мястото си, но в тия родопски тайни усои тя е съвсем чужда, досадителна гостенка. Тя дисхармонира и гложде, както закачената по дъбовете тука телеграфна жица, която пренася прозата на административните разпореждания през замислените самотии на Орфевата планина! Вразуми се, бай Атанасе!

По ме задоволиха масата сведения, които ми дадоха другарите ми за тая покрайнина. Разбрах, че тая полянка с всичките околни гори, принадлежи на селото Корова. Това е голямо богатство. Но самото село не е богато и има поминък мъчен. Гори много, но по стръмница и мъчни за експлоатация. И, ще кажа аз, слава богу! Природата сякаш сама се е потрудила да запази съкровищата си от неразбрания топор на селяните. Коровските помаци минуват за юнаци, и в румелийско време са даже правили важни услуги на властта в изстребление на „комитите“. Комити тука се наричат харамии от разни народности, що периодически забикалят из Родопите. Един коровски бабаитин извършил в това отношение един подвиг, който, ако прави чест на неговото вярно стрелецко око, не възхищава много нашето българско чувство. На урвата под Милева скала, в гората, той съзрял една нощ огнец. Става, взима пушката си и отива там. През дънерите той забележил трима хора, които се греели, които разбрал, че са трима харамии, и ги взима на нишан. С едно гръмване поваля двамата, третият избягва. Заранта той занася главите на убитите на българската власт, която го възнаграждава за услугата. Двамата убити разбойници били българи.

Тоя разказ ми докара на ума онова време, когато космополитическите чети от разбойници свободно се разтъркваха из Родопите, въпреки знаменитите походи на англичанина генерала Бекера, началник на румелийската жандармерия. Тия походи против разбойничеството, поради

своята неплодност, бяха станали един предмет за смях и шегобийство. Когато генералът ги търсеше в дълбочините на планината, при Арда, харамиите слазяха в полите ѝ пред Пазарджик, за да се изгубят в чепинските гори, когато Бекер се завърнеше в долината на Марица. Това беше игра на куже-миже. Една нощ бяха обсадили манастирът св. Петър, два часа на юг от Пазарджик. Манастирът беше пълен с гости граждани, между тях и пазарджишкия префект, тръгнал също да ги гони. Префектът, възмутен, им прати... няколко самуна хляб! Тогава вдигнаха харамиите обсадата и се отдалечиха. На вежливост те отплатиха с вежливост...

Из пътя се зачува шум. Подават се отдолу турци, от които някои на мулета. Каменчетата ми обаждат, че те са коровчани помаци.

– Бей тука е и Вранчов Мотю! – каза Атанас по-разтревожен.

И той посочи един едър момък, с голяма шарена гъжва, яхнал на муле.

– Той е сайбият на това място и сега ще ме нарюка, прибави Атанас и се озърна към мулетата си, които пасяха тучната трева по полянката. Той очакваше мъмрюване от помака, за дето опустошава тревата му.

– Добър час, добър час? На къде? – извика храбро Атанас, с едно лукаво и престорено спокойствие.

– Дал ти бог добро, Атанас. На сянка, на сянка ли? – отговориха неколцина от помаците; но стопанинът на Бялата вода не отговори нищо. Той изгледа към нас вторачено, като че щеше да ни каже нещо, но не каза нищо и замина. Види се въздържа се, като ме взе за някое официално лице. Но мене ме заинтресува чисто българското му име, както ми се показа.

– Абе, тъй се викат тука: Мустафа – та Мутю... Мутю Вранчов. Помаците имат и Манчовци, и Поповци, и Крапчовци – нали са били някога българи?... – обясни ми Атанас.

Планът ми беше най-напред да поспя тука – високата трева даваше разкошен дюшек. Но бай Атанас и каменчетата ме развлякоха и отмахнаха желанието ми за дрямка. Па тука е и грехота да се дреме, когато такива гледки пръв път, може би, и последен, стоят пред очите ти, и когато ощущенията, които душата ти изпитва в един сладостен трепет, са така нови и жизнерадостни.

VII. Елидере. – Македонци. – Корово. – „Фатана“

Тук постояхме около един и половина час.

След един час още спущане през гора и немилостиво дружени от телеграфната жица, отзовахме се в самия дол на Елидере. Тая река, сега многоводна, влачеше бързо мътните си вълни към пролома. По мокри-ната на бреговете ѝ, облепени с пясъчна тиня, познаваше се, че тя преди ден или два е била още по-голяма. Тук там по тях и по островите са раз-пръснати множество дървета – рязани парчета от букови стебла и дъне-ри – изхвърлени от течението, на което са били поверени да ги изнесе от вътрешността на чепинските гори в долината на Марица. Тия дървета ще бъдат пак бутнати във вълните, за да продължават пътуването си. Елидере има матка дълбока и лишена от камъняк, та представлява най-сгодно и едничко превозно средство за търговците дървари. Тя е една от главните родопски реки и е съставена от множество рекички и потоци идещи от Доспат, Сюткя, Пашино бърдо, Баташкото блато и Каркария, които оросяват във всички направления разсветлената Чепинска долина. Забележителна е тая река и по-големите криволичения, които е прину-дена да прави додето излезе на широко в долината на Марица; Тя става така три пъти по-дълга, отколкото ако течеше направо. Устието ѝ отс-тои на 34 километра от извора ѝ, а дължината ѝ е 96 километра.

Пътят върви все покрай нея и следва красивите ѝ лъкатушки, които тя прави в полите на голия рът Стражата, който е продължение на Лакъта.

Тука дважд срещам дружини македонци, които отиват пеши за Бело-во. Те носят различни облекла, всекой според местността дето е. Аз ги разпитвам и узнавам, че идат от разни краища на Македония – всички дюлгери, варджии, тухлари. Има някои от солунско. Повечето са селя-ни. Всичкият тоя народ отива за България да търси работа и печалба. България е Колхидата на нашите македонци братя, които един тирани-чески режим застави да дирят прехрана във от родната си земя, една от най-благодатните, но мащеха за тях. Какви скъсани, одрипавели, омър-шавели хора! Лицата им носят печат на трудове и лишения на живот окаянен. Но съвсем не виждащ тъпост в техните физиономи със събуден поглед, каквато има шопът. Въобще македонецът рязко се различава от другите българи. Македонците съединяват в себе черти от пресметли-востта на куцовлаха, от якоглавщината на албанеца и тънкостта на

гърка... Сякаш, взели са от основните свойства на всичките елементи, с които живеят съседски или се борят за съществуването си. Те са една естествено интелигентна, бих казал културна раса. Даже нашите тракийски населения, известни по своята развитост и по-голям процент грамотност, отстъпят пред ловкостта на македонца.

Показва се Корова. То е първото село, което пътникът от Алабак среща в Чепинската долина. Това село, лепнато на отсрещният бряг на реката, има амфитеатрално положение. То изглежда доста красивичко със своите здрави, покрити с плочи къщи, накацали стройно по ярът на Стражата, от дето се спуща поточе Ситни дол. Има сама недостатъчна растителност.

Корово е доста обидено от природата. То е по-бедно от другите чепински села; почвата му сгодна за ниви е твърде малка, тя е бреговита и слабородна. То и от горите си малко се ползува, защото около него не се вижда ни една бичкиджийница.

До съединението тука доста е успявал абаджилъкът, но от тогава тая промишленост съвсем запада, понеже митата намалили износа на абите за Турция и Мала Азия, както и на много други произведения в страната.

Другите села в Чепино са по-добре. Поминъкът им състои в земледелие, скотовъдство, дърводелство, кираджилък и по нещо в търговия. Чепинската долина, макар и висока планинска котловина (700 м.), е богата не само с гори, но и с една доста плодородна почва. Тук се сее ръж, пшеница, царевича, тютюн, лен – в големи количества – изряден вкусен фасул, боб, тикви, барабой. Ливадящите дават превъзходно ситно сено. От овощията стават: череши, сливи, ябълки и круши. Зеленчукът слабо става и късно втасва.

Тая благословена котловина, заградена от всякъде с високи планински бърда, има и въздух здрав, мек и животворен. А нейните обилни минерални извори повдигат още повече значението ѝ. Жално, че ние твърде малко се ползуваме от нашите чудесни планински кътове, като тия, пред които няма защо много да завиждаме на разходките и курортите в чужбина.

Един дълъг дървен мост е прехвърлен през реката. На поляната отсам него няколко полуголи деца помачета – момичета и момчета – играят. Като ни виждат те спират в нас зачудени и недоверчиви очи. Аз викам някои от тях, за да поприказвам с тия българчета, назначени да бъдат изгубени за общото българско семейство; но те се дивят и отбягват, въпреки заявлението ми да им дам по двацет пари, ако дойдат.

– Я остави ги – кази ми сериозно Атанас, като шибна силно мулето и потегли напред. Аз веднага разбрах причината на тая бележка. По моста се подаде една девойка помакиня, със снага стройна, до колкото може да се угади през шаяч ното ѝ синьо фередже. Тя държеше някакъв вързоп в дясна ръка и отиваше вероятно на ливадите, дето имаше косачи. Когато помакинята слезна от моста и възви насам, тя съвсем си закри лицето с яшмака от бял пешкир, метнат въз главата ѝ, за да не допусне на погледа на „кауриите“ (гявурите) нито едно кътче да му осквернят с нечистото си съприкосновение.

Долината се поразтваря, ние минаваме край подгизнали с вода ливади. Всяка от тях си има дървена заграда. По-нататък видях, че и нивите и леновите посеви са все така заградени, което ти наумява австрийските алпийски долини. Сега е коситба. Виждам помаци с лъскави коси, като работят, и помакините – добре наметнати и пребулени, че стелят с вилите си зелено сено. Атанас познава някои от мъжете и ги поздравлява. Те му отговарят добродушно.

Коровчане, фанатици, както и останалите помаци тук, имат това симпатично преимущество пред тях, че само тяхното село не е взимало участие в баташкото клане през 1876 г. Нека да кажем, обаче, че това въздържание не се е дължало на хуманност или друго нравствено побуждение, а е произлязло от неволя, те са били натоварени с пазенето пътя, който слазя от Белово, понеже имало страх от нападането на беловчани въз Чепино. По тоя начин ръцете им са останали чисти и неопетнени от братската кръв и душите по-спокойни. Във време на освобождението, те в общата паника избегнали в Бабешките колиби и в Македония заедно с другите помаци, но след няколко дена се завърнали в селото си свободно, без да ги закачи някой, и си намерили имота непокътнат. При всичко, че поминъкът им е мъчен, коровчани най-много са привързани към гняздото си (Корово изключително е заселено с помаци), те едни между всичките чепински българо-мохамеданци не се изселят и не желаят да се изселят.

Цариградското правителство не забравя своите единородци в чепинско и всяка година през рамазана праща молла и тука за да им проповядва и да укрепява в тях мохамеданското религиозно чувство. А до войната, и софтите са обикаляли тъдява, за да подклаждат фанатизма и враждата им против „кауриите“. Софтите особено са залягали да изгледат из душата им всеки спомен за тяхната българщина. С тая цел те обяснили на коровчани, че названието на селото им е турско и произхожда от *Куру-ова* (сухо поле). Несполучена филологическа хитрост, защото

землището на Корово е стръмнище, а ивичката равнище, занято с ливади, е мочурливо. Официално то се пише „Корово“, а българите го произнасят „Курво“ и „Корва“, но и едното и другото става, за да се заглуши истинският корен на името, цинизмът на който силно смущава не само едните целомудрени помакини...

Учи известната българска цапнатост малко ли местности е кръстила в отечеството ни с имена които г. Данов дълго време се е двоумил да ги тури ли, или не, в новата си карта!

Тук се случва едно неочаквано произшествие, нелишено от романтическа подплата. Помаците, що косяха в ливадата, се развикаха. Ние се озърнахме, дали не към нас се отнася тоя викот и какво може да му е дало причина. Атанас помисли, че е паднало нещо от натовареното муле. Но тутакси разбрахме, че вниманието им бе обърнато не към нас, а към девойката помакиня, що идеше към ливадата и сега спряла се там, като вкаменена, с изпуснат на земята вързоп. Един помак тичешката отиваше по моста в селото. Помаците продължаваха да викат, жените им също гълчаха твърде възбудено, гласовете се кръстосаха и сливаха в една неразбрана мълга. Ние се спряхме в недоумение. Няколко жени вече обиколиха девойката и нещо я разпитваха и се шуряха около нея. Атанас помисли, че змия трябва да е ухапала уплашеното момиче, и подтикнат от нагонно чувство на състрадание, смесено наполовина с любопитство, припна към мъжете в ливадата.

Той скоро се върна, но на лицето му вместо трагическо изражение, играеше една усмивка, полувесела, полулукава.

– Какво е станало? – питам.

– Нищо лошо не е станало, ами сватба ще стане скоро.

– Защо там наобиколиха момата? Какво ѝ се е случило? – питам пак аз.

– Карай, карай, да се незапираме... ще ти разправа. От обяснения на Атанаса, разбрах, че сме присъствували на една любовна сцена, която осветлява една много любопитна битова черта на чепинските помаци.

Девойката, която привлече общото внимание, се наричала от сега „фатана“. Такава станала вече, защото току-що я фанал един помак ерген за ръката, пред очите на косачите – същия оня, когото видяхме, че бягаше през моста. До такава решителна и дръзка постъпка прибягвал оня ерген, който бил обиден или пренебрегнат от девойката, в която се е бил влюбил. Един път хване ли я само за ръката, пред свидетели, па я пусне, гордата мома изгубва своето прежно достойнство и чест. Тя е осквернена. Поклонниците се отстраняват от „фатаната“. Тя мъчно може

вече да се ожени и по неволя съгласява се да стане жена на пренебрегнатия си обожател, който един може да я вземе с достолепие.

Атанас склочи приказката си с една духовита и много рязка епиграма на сметка на българските селяни моми, на невъзмутимостта, с която посрещат и дори предизвикват посегателства, много по-сериозни от онова, на което стана жертва Айша...

Видът въз долината все повече се разширява. Но на това място той не е тъй картинен, както ми се представяше от височината на Алабак: от двете страни се издигат оголелите склонове на Стражата и Илиин връх. Долината и нататък значително ще си измени вида и ще изгуби феерическата си хубост, негледана вече през вълшебната призма на разстоянието и далечината. Природата, и тя, като хубавите жени и като художествените картини, печели в живост и в красота гледана понякога само по-отдалеко. Странно очарование има разстоянието. Колко осъществени мечти, колко постигнати възжеления са изгубвали обайната си прелест, която са имали, когато са служили още за цел на жадното ламтение! Това особено е истина с пейзажите. Виктор Юго казва, че Моисей е бил най-щастливия човек, че е умрял, преди да успее да стъпи във Хананската земя, която му се мярнала само отдалече в своя разкошен вид.

От дясно ни, на една гола поляна, в полите на Илиин връх, се показва част от Каменица; а от едно подпухване на почвата зърваме и Лъджане, красиво кацнало в равнището с минарето си, окръжено от весел шумак на редовете върби, що обтакат двете му реки и вадите им през ливадата. По-отсам усамотено стои една каменна сграда, мъжката баня.

Бай Атанас ми показва победоносно селото, крайната цел на нашето пътешествие. Той става твърде весел и пак запява, макар че слънцето силно пече над главите ни. Песента му е един вариант на известната песен: „Юнак на гора говори: оставай сбогом, рощавай, горо ле, Рилопланино!“.

Минахме край банята. Тя е на могилката до река Луковица, стотина разкрача от селото. До нея се изпарява открит горещ вир, дето се перат цигани. Из въздуха мирише на сяр. Малко по-нататък всред една зелена полянка, е женската баня, на която през отворените врата един нескромен сноп лучи проникваше и осветляваше куп белизньави или мургава тела и червени пещимали...

Бяхме пред самото Лъджане.

От Коровя до тук има един час.

Слязнахме в хана на дядя Даскала.

VIII. Лъджане

И така, аз бях всред Чепинската долина.

Лъджане, което ни даваше гостоприемство, както казах, се радва на едно живописно положение, всред една плодовита и цветуща равнина, с много шумалак и сянка, и прохлаждавано от две реки: Луковица и Бистрица или Стара река, текущу от две околни клисури. На север хоризонта ми се затваря от величествения гребен на Алабак с Милева скала; на запад и северо-запад – от рътлината Илиин връх, с китка борова гора на самото ѝ теме, и от по-високите – Арапчал и Острец, цели почернели от същата гора. От останалите страни го обикаля венецът планини, що видохме от Алабак. От Лъджане се вижда цялата средна Чепинска долина, притисната от двете бърда, как се протака към Каркария, за да скопче източната с западната. На юг, през узрелите ниви, в сенчестата клисура, белее се голямото село Баня, а в полите на Илиин връх показва се над нивите Каменица, със своята бяла звънарница, високо издигната над червените покриви на селото. От Лъджане минува и пътя за Македония, за Разлог, по долината на Луковица. Затова то е и митнически пункт.

Това хубаво селце, при освобождението населено само с помаци и цигани, от няколко години насам хвана да добива повече и повече българска физиономия, заедно с признаците на известна културност. Значителната част от прежните му жители са се изселили в Азия и местата им са закупени от българите. Те са построили вече няколко гостилници, дето посетителят може да намери доста удобства. Двете бани до самото село и присъствието на телеграфо-пощенска станция дават му други сгодности и преимущество над всички казани села в долината и затова Лъджане е главното място, дето се стремят гости за къпане и за почивка от Пещера и Пазарджик. Няколко нови гостилници на два ката, с традиционните дъсчени балкони, се белят приветливо там и очакват да се напълнят лятос с градски семейства. Един голям хотел, на който само скелетът още съществува, е заложен на полянката до женската баня. Лъджане ще има бъдеще.

Във времето, когато аз пристигнах, заварих твърде малко гости – по-голямо число очакваха през юли и август. По тая причина и аз не намерих ожидаемите удобства, за които бях слушал. В гостилницата не намерих ни легло човешко, ни прислуга, ни храна. Единственият сега локантажия, цънцаринът Героолу, ми готвеше еднообразни яхнии, като

огън пипарливи; той нямаше поне какъв-годе запас от зеленчук, и ме поеше с кисело вино, замирисало на мухъл, когато близката Пещера има такива славни вина. Хлябът недопечен – сурово тесто. Пращах всеки ден човек да ми лови пъстърва от Стара река; но само два пъти бях честит да видя тая разкош на трапезата си. Реката беше постоянно мътна, а сечените парчета дърва, които влачеше, моряха или пробуждаха рибата. Въобще, мене ми се видя от тая страна живота тежък, даже за един непродирчив човек. Това беше единственото разочарование от Чепинската долина през пребиването ми в ная.

Вечерта от пристигането ми счетох за първа длъжност да посетя баните, една от славите на това достойно Лъджане. Извън него минах близо до женската баня, здание каменно, четвероъглено, с шестоъгълен свод, и петдесетина разкрачи по-горе, стигнах при мъжката, заложена на една височинка, до река Луковица, от вън със същата форма на направата. Близо до нея стърчеше някакво здание, недоправено. В същия момент вратата ѝ се отвори и заедно с един смесен глъч и смехове извътре изкочнаха неколцина голи и мокри помаци, само с гащи, на полянката. Те захванаха да се борят, или да се упражняват на борба, като си нанасяха звънливи плесници по почернелите и мускулести вратове и силни плещи, без да обърнат внимание на свежия вятър, който сега вееше въз голите им, току-що излезнали из горещата баня, тела. За тия изпечени организми не съществуваше никаква опасност от тая прохлада, която би докарала по двайсет пневмонии на всеки един от нас. Вътре, на терасата, около зидовете на банята, се обличаха други помаци, с парцаливи дрипи или си изстискаха пешималите в басейна! – който тука наричат „окропа“. Той беше оттикнат преди малко, за да се изтече, и пак затикнат. Водата изново се повдигаше и стигаше вече до три педи; тя се лееше от два мраморни чучура. Тя е лечебна, но още не анализирана; температурата ѝ е умерена и твърде приятна за къпане. Но аз забелязах с учудване, че най-горното стъпало около окропата е твърде тясно и няма място на него да се съпуниса и мие човек, каквото се предвижда във всяка турска баня. Заради това сапунът и всичката помия се изливат пак в окропата, за да се къпят другите из тях!... Узнах, че банята, и тая, и женската, не се намират под никакъв надзор и са оставени в пълна и възмутителна нечистота. Самите по-разбрани лъджанчани негодуват на това, но се признават безсилни да сторят какво-годе подобрене. Опитвали са се, казват, много пъти да направят на свои разноси една отделна вана за миене и да плащат на нарочен човек да чисти и наглежда баните, но това било невъзможно за сега.

- Защо – питам учуден, – щом имате добрата воля и средства?
– Баните са общински, и за да се прави нещо в тях, трябва да позволи кметът. А нашият кмет е Каменишкият, и не позволява.
– Защо?
– От чиста завист... Каменица и тя има бани, и не искат да направят нашите.

Показаха ми недовършеното здание до мъжката баня.

– На, тук мислехме да станат няколко стаички за събличане, на по-добри хора, но пак не даде кметът!

Ето още де и в каква умразна форма враждуването между двете села е намерило да се прояви. При такива условия властта би трябвало да се намеси и даже да вземе под своя опека тия богати води, тъй глупаво обезценявани от неразбранщината.

За сега желаещите чиста баня гости карат някого да я очисти и като се налее колкото до коленете, без да чакат да се напълни, влизат във водата и стоят вътре лежишком – така и аз правех. В цялата долина Лъджане е най-щедро надарено с топли минерални извори. Освен споменатите до тука, на запад из долината на Луковица бликат още десетина големи и малки топли извори, някои от тях с останки от стари заградини, а някои съвсем остали открити. По-важният от тия извори е Велюва баня; тя е проста сграда с керемиден покрив, издигнат не преди много години от един калугер. Названието си дължи на някой си родопски големец, „бан Велю“, който пръв бил построил тук баня, разсипана вече преди векове. Ней било запазено само водоместилището, и поменатия калугер е доправил останото.

IX. На Манговльон. – Родопските гори. – Чепинското езеро и китът му. – Предания

Първите дни на гостуването си в Лъджане посветих повече на разходки из околностите му, край сенчестите брегове на Ели дере (то тука носи още името Бистрица и други още имена), из веселата плодovitа долина на Луковица, все по-гясна и по-дива във вътрешността си. Катерех се с една книга в ръка на западния от Лъджане връх, Манговльон (лен), и под младите елови гори на темето му няколко часа седях оглъбен в съзерцание дивата природа, като морски вълни шумящите черни гори около мен, разбърканото натрупване на гористите чуки на ляво, от които най-близко стърчи, с двете си остри бърда, Острец; ту пък чаках да минат вълнующите се облаци в дъното на западния хоризонт зад Доспатския гребен, та да ми отворят отвреме навреме някой зъб, някоя пирамида от Пирин, нацапана с големи преспи.

Или пък – от тая велика книга на естеството свалях очи на изкуствената, човешката книга, пред мене си, но в която думите и мислите ми се видяха така дребни, до смешност дребни, пусти, без значение и без смисъл пред живата и поразяюща горда и философска реч на божията книга, а едно лъхване от ветрец дебнишком се промъкваше между бориките и ми обръщаше листата, като едно дяволито и немирно дете, което не иска да те остави да се занимаваш; сякаш, че ми казваше: „Затвори, затвори книгата, чети я в стаята си, а тук имаш друга храна за очите си!“ И наистина, такова върховно място е най-несгодно за съсредоточаване вниманието в прочит, както е една покойна ливада в сянката на долината; тук сякаш хоризонтите, с всичко онова, що ги оживява, плени: снежни върхове, голи гребени, остри и мрачни чуки, покрити с чер лес, вълнуващи се облаци, лазур и румени или златни преливи на слънчевите лъчи и безкрайността на свободните простори – упленяват те със своята стихийност, обхващат те в тайнствения океан на своята неодолима мощ... Две очи и една душа и едно сърце са малко тогава, за да хванеш безграничността, да се напиеш от невидимата струя на вечното, на тоя мир величествен и да го побереш в себе си.

Хубав е тоя Манговльон, защото е лесно достъпен и ти отваря широки кръгзори. Ето на изток видя по-голямата част от Чепинската долина; Като гледам сега това зелено равно дъно между планините, пренасям се мислено в оная далечна епоха, когато него покривало едно езеро.

Представявам си блестящите гладки и тихи, като повърхността на огледалото вълни. Никоя лодка не е порела тия сини вълни и не се е лутала из тесните му, дълбоко владени в сушата заливи. Елените, сърните и мечките спокойно са идели да пият на брега му вода, която е правила широки вълнения около муцуните им. А препрадедите на най-древните тракийци, обрасли в козина, с коси паднали до петите или окълцани с остър камък, овити в зверски кожи, и с каменни ножове и копия в ръцете, прехвърляли са се от скала на скала край него, за да издебват някое животно, та да наситят с неговото сурово непосолено месо вечния глад на своите черни, мършави корми... Каква страшна картина е представлявало това мълчаливо езеро, задънено в дълбоките завой на тия купове планини, над които е летял духът на вечната пустота и мълчанието!... Кога се е разпукал процепът между Милева скала и Каркария, та се е изтекло езерото в полето? Каква страшна геологическа сила е опустошила, лиснала, като една чаша вода, водите на тоя безкраен вир, в който са се отразавали сенките на чудовишни птици, от изродени потомци на ихтиозаврите, подир първите хилядни векове от мирозданието?!...

Народното предание, с което и науката се съгласява, разказва само факта без никакво пояснение. Това предание за езерото и за изтичането му през пролома на сегашното Ели дере е местно; то се е предавало през течение на верига векове, от поколения на поколения. Един епизод от него, който се види да му е пришит по-после обяснява чрез тоя катаклизъм названието на планината Каркария. Езерната вода, като рукнала из отворения процеп извлякла със себе си и един исполински воден звяр който приличал на кит, (по гръцки: архариарх). Тоя звяр, откак се изцедила водата, останал на сухо между селата Елидере и Кюсемуратлиево и умрял. Три месеца се събирали кучетата от околните села, та яли месата му. От тогава онова място се нарекло „Псе-поле“, а планинското бърдо останало на изток от пролома, се нарекло „Хархария“ което после турците го изкривили на „Каркария“ както се нарича и до днес.

Това предание днес е тъй популярно в Чепино, щото и децата го разказват. Първ обяви за него печатно покойния Захариев¹.

1. „Географико-историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза“. Вие-на, 1870.

Х. Баня село

Аз посетих и село Баня. Села с подобни названия може да има около двайсетина в отечеството ни, та за отличие това село го наричат още *Баня-Чепино* или *Чепинската баня*. Двайсет минути пътуване през нивя на дълж по източната пола на Мангов лъон – и стига се там. То е сгушено във входа или гърлото на клисурата, из която излазя шумната Ябланица. Тая река, минала Баня, добива до Лъджане три нови имена: Бистрица, Стара река и Василя²), а отгътък него, при сливането ѝ с Мътница – четвъртото: Елидере. Подобно явление представят още много реки или местности в България, та забъркват доста картографите и пътниците.

Още при пръв поглед се убедих, че Баня има местоположение твърде хубаво, далеко по-хубаво от Лъджане. Поставена в дъното на южния залив, който прави западната Чепинска долина, до гористите поли на околните бърда, край реката, и прохладявана от вадите ѝ, тя е кипнала в буйна растителност от елхи и тополи, всред която весело изпъкват белите ѝ здания и острото минаре. Из клисурата вее постоянно хладец, та прави летуването тука едно от най-приятните. Човек, където да погледне, с изключение на север, вижда пред себе си зелени балкани, превъзходни места за разходка и лов. Две офицерски семейства гостуваха за сега в селото. То има по-хубави гостилници и по-добри здания от Лъджане, както и по-голямо оживление – всичко това му дава физиономията на градец. То е най-голямото от чепинските села (около 450 къщи), и като тях, намира поминакът си главно в земеделие, дърварство и индустрия (абаджилък) от части и в търговия. Тук живеят и най-влиятелните големци помаци.

Но Баня има голям грях пред чепинските българи: в нея е бил сборния пункт на чепинските помаци в 1876 година, от дето са потеглили за Батак. Мнозина баянски първенци, познати като водачи на кръвожадната тълпа, сега си живеят спокойно, обезпечени от имотите си, и даже се радват на първата си почит. Но ни един от тях не признава да е ходил на Батак: всички се отказват категорически кога ги попитат, без да могат да скрият една предателска червенина на лицето... Това съзнание и тая гузност като куршум тежат на съвестта им и в това трябва да се

2. Под първото название я е записал Захариев, под второто – Хр. Константинов, под третото – д-р Иречек. Лъджанци пък я наричат: Баянската река.

търси една от причините на постоянното изселяне на помаците. Баяна оставили до сто семейства от тях и на местата им прииждат българи от пограничните местности, та градят по-добри жилища, дюкяни и ханове. До сега са се набрали до 50 къщи български. В непродължителни години и Баяна ще добие българска физиономия. Тя има условия за най-привлекателен курорт. Лекият климат, горите, реките, студените и горещи извори, градините и прохладата, я правят едно райче, каквито се таят само в най-цветущите долини на Щирия и Крайна, в Австрия. Само й са необходими по-лесни съобщения с другия свят. По-по-лани тук е имало тоже телеграфна станция, но е била вдигната, за голямо тържество на Лъджане.

Тук от къшката над една бистра вада, засеняна от големи върби, бях извикан от един помак, облечен в граждански дрехи от синьо сукно: той ме канеше да се отбия да пия едно кафе на хладовината. Аз бях тръгнал да видя баните отвъд селото, в клисурата, та се отказах, но той удвои настоятелно просбите си, като прибави, че дължен съм да приема „топ-рак бастъ ичин“, и аз отидох на къшчето. Там бяха още двама помаци, от които единият във френски дрехи, и един български офицер, в бял кител, от жандармерията. Като се запознахме, излезе, че аз се намирам в присъствието на синклита на най-висшите господарствени и религиозни власти в селото: главния пограничен полицейски пристав, наместникът на пазарджишкия мюфтия (той ме повика), помощника му, и надзирателя на помашките училища в чепинско. С тия последните излезе, че сме стари познайници още от Пловдив, през румелийско време. Те бяха едни от помашките младежи, които румелийското правителство възпитаваше в пловдивската гимназия. То правеше това с цел да приготви от тях апостоли за разбуджането националното съзнание у едноверците им, както и на въдворяването сърдечни и братски отношения между тях и съжителите им българи християни...

Мюфтийският наместник беше вежлив и доста развит човек; той говори даже един книжовен български език. Той се плаща от правителството, но длъжността му се състои в едно приятно бездействие и пушене цигари на къшчето под сянката на клонестата върба.

От южния край на селото се изляза в клисурата му. Един четвърт навътре в нея са баните. По един дървен мост минах реката, която иде край полите на бърдото Габер. Клисурата се стесняваше и добиваше твърде див и горски вид. Гъсти гори от дъб и габър обличаха склоновете на южните стръмни урви. Дъното на клисурата, прохладвано от реката и разклоненията й, задръстени с гъста гора от върбалаци, лещаци, дава в

хладните си сенки най-усамотена разходка. Гърмежът на водите заглушаваше всичката уся.

Из пътеките между лещака срещаха ме или ме преваряха с вързопи в ръце, облечени в сини сукмани, с гайтанени кръгове по страните, купове, купове помакини; те идеха от банята и бяха повечето млади и хубави. Ако имам възможност да им отдам тая справедливост, то е, че те не се криеха до там строго, като техните сестри от другите чепински села. По-после узнах, че тия чепински хубавици се славели с известна либералност в нравите, обстоятелство, което, уж, увеличавало за гостите привлекателната страна на това и тъй романтично кътче... Това обаче чух от лъджанци, та много е възможно да бъде просто клюка, дължима на взаимната неприязненост, нежели на действителността.

Пак от тях чух, че в Баня владее отдавна сифилисът, който се предавал по наследство, понеже докторът не се допускал в помашките семейства. Това се потвърждава, впрочем, и от други страни. Твърде за вярване е, че тая болест е донесена от едновременните *войници* – чепинци от Австрия и Маджарско, дето са придружавали турските войски.

Мъжката баня се подава със своя висок свод из шумалака и из пръв път прилича на селска черкова в гора. С горделив вид отвън, тя е голяма и широка извътре; над обширна окропа с шест мраморни улея се издига прекрасно извито кубе, отдето през няколко вгълбнати отвори пада през няколко вгълбнати отвори обилна виделина по широките с бял мрамор постлани подове. Сега банята не работеше, няколко майстори я поправяха извътре: в една стена бяха отворени две отделни кабинички за миене, а отвън се подновяваше лепката на облегатата до северната стена постройка с няколко стаи, служещи за кафене, за събличане и за почивка – едно време на бейските ханъмки, а сега на къпящите се „каури“. Това показва, че баненци разбират интереса си. Снабдена с тия удобства, тяхната баня, при хубавото си местоположение, ще има съперници в Чепинско. По-нататък малко, съвсем скрита в листака, е женската баня. Разбира се, аз не отидох до нея. Бликат тъдява на групи още двацетина горещи извора, някои с останки на стари заграднини, но сега неоползотворени; четири от тях служат за перачници на чепинки. Един друг извор е забележителен по това, че горещата му вода извира из водата на една воденична вада.

Аз се скитах с наслаждение половина час, из кичестите дъбравки, от върби, лещак, букове, тополи, трепетлики, прорязвани от хладни ручейки, образующи сенчести островчета. През реката в полите на рунтавата букова гора, в сред възхитителна поляна, извира изобилен студен

извор, наричам Клептузът, с който банянци особено се гордеят. Но аз не можах да го посетя.

Тука съществуват няколко тепавици за тепане шаяци и черни аби, главната индустрия на Баня. Фабриката с гръмливите тежки удари на чуковете си разтърсва околният въздух и заглушаваше шума на пенящата се под нея река. Странно нарушава поезията на мястото присъствието на тия груби машини. Тепавичарите-помаци, с възпретнати ръце, добросъвестно шетаха около тях. Но човек неволно пожалева, че не вижда в това омайно кътче вместо това, някоя дружина от русалки, които да сушат зелените си коси на влажния бряг...

XI. Един бърз поглед към миналото на Родопите. – Потурчването. – Летописът на поп Методия Драгинов

Както са отстранени тия области в планините, както са и до днес полудиви и почти непроходими, и оскудни, би се мислило, че те са били оставени да глъхнат във вечно затишие, били са отминати и незасегнати от вълните на историческия живот на народите в Балканския полуостров.

В действителност, обаче, не е така. От най-старото, от легендарно време, от времето, когато родопските менади убиха Орфея и му хвърлиха главата в Марица, през времето на гръцкия мир и римското вседържавие, и по-после – на византийската империя, та до XVI век, тоя планински край е бил театър на безпрестанни и международни сблъсквания, войните са оставили на всяка крачка своя спомен, кръвопролитията са напоявали периодически планините и долините на Родопите. Хиляди главатари и вожди на диви орди, от Атила на 485 г. до Тъмръшлият Ахмед-ага на 1876 г., са разнасяли пожарите и опустошението из тях. Родопите са били насеяни със замъци и яки укрепления; рядко ще наидете стратегическа клисура или връх без никакъв остатък от стара крепост или „градище“. Тук е бил театърът на някакво войни между българските царе, от династията на Асеновците или от наследниците ѝ, с Византия. Границата между двете държави постоянно е играла и се местила по разните гребени на Родопите, заедно с напредъка или несполуката на тяхното оръжие. Спомените за Петра, Симеонов син **(нипекъднмаго и вилкодржавнмаго царкъ нашого вр. Петра Симеонова)**

³, на Асеновците, на Калимана II, на Александра се съхраняват и днес в надписите, ръкописите и образите на черковите и на манастирите родопски. Ред самостоятелни велможи и войводи са имали тука свои ефимерни княжества, додето са ги изтиквали из орловите им гнезда по-силни похитители. Иванку, убиеца на Асеня I, деспот Слав, Момчил, контовете на латинската цариградска империя, Шабран, влахът, кърджалиецът Кара-Феиз, Индже войвода, цял рояк още исторически авантюристи пролитат през нашето въображение... Значението на някои от тях е било силно и обаянието им е траяло дълго време из

3. Из надписа на една мраморна плоча, Захариев, стр. 65.

населението. Така деспот Слав: през XV и XVI векове даже Родопите са помнили името му и родопските планинци са наричали тия планини „Славиеви гори“.

Това население, славянско от дълбока древност, изпечено в постоянна барба за съществуване с природата и с човека, е показало геройско съпротивление на завоевателите-турци, особено при Куртово (село 6 часа на юг от Голямо Белово), при Ракитово и другаде (1345 г.). Но най-после, като се видяли оградени и насилени от вси страни, едни от чепинци побегнали при родопския деспот, а другите изпратили посланици до Лалашахин паша в Пловдив и му се подчинили.

Между условията на тая капитулация любопитно е онова, чрез което се отменяват чепинци от плащане харач и други данъци, а срещу това се задължили всеки мъж от 20 до 35 години да отиват с турските войски в походите им. От там и названието помаци, произлязло от „помагачи“. С това е било положено при Мурада I начало на образуването на войската от войниците, състояща от българи християни, имеющи главна задача да пазят обоза. Друго любопитно условие е било – запазването на Чепинско пълна автономия в черковните му дела.

Тия условия били строго съблюдавани до половината на XVII столетие. Но настанала съдбоносна минута за тия полунезависими планинци и техния исторически живот взел съвсем друга посока.

На 1659 г. те били потурчени!

Това потурчване произлязло по един много бърз и нечаен начин. През нея година, в която върлувал и глад из Родопите, султан Мохамед IV се стегнал за война в Крит против венецианците. Шест паши тръгнали от Пловдив през Пещера за Македония. Внезапно великият везир Мохамед Кюпрюлю нахълтал с много еничари в Чепинско, поставил лагер до село Костандово, в долината, повикал при себе всичките попове и кметове, та ги турил във вериги и им викнал⁴:

– Бре хаинлар. Вас падишахът милува, та не давате царско, а само кога трябва помагате на нашата войска и ние ви милуваме, като наши еничари, а вие сте искали да вдигате глава на вашия цар!

Тогава Бан Велю и протопоп Константин му отговорили:

– Честити Везиро! Нашите момчета до скоро са били с царските войски по Тунис, по Тарзбулус и Мисир⁵. Че що видяхте грозно от нас?

Но везирът казал:

4. Ние почти излагаме дословно целия разказ за потурчването на чепинските българи, намерен на един кожен требник. И езика оставяме същия.

5. Тунис, Триполис и Египет.

– Вие лъжете. Мене ми обади карабашът⁶ в Филибе! (Пловдивския митрополит, проклет Гаврил).

– Той нам не заповядва (отговорили чепинци), та че оти му не даваме верим, та ни клевети.

Тогава пашата казал сърдито:

– Ели сте и вие каури⁷, оти да не давате? Ето че сте аскии⁸.

И заповядал на еничерите да ги изколят всичките. Тогава някой си Кара Имам Халил Ходжа умолил везира да ги прости, ако се решат да се изтурчат.

„И на Гергьовден се потурчиха.

Бан Велю, протопоп Константин, поп Гюрге, поп Димитър в Костандово, и сите кметове и попове от другите села. И като беше много гладия, пашата остави още четири ходжи да ни турчат и които се потурчат да им дадат жито за ядене. И он отиде през Разлога за Солун. Нашите се турчиха до Богородица (августа). Които се незтурчиха, едни изклаха, други бягаха по гората и тем им изгориха къщите, и Хасан Ходжа пусна много кола во градът (Г.-Пазарджик), та докараха жито от Бегликхан и стовари го в църквите Св. Петка и Св. Апостол Андрея в Костандово. И раздаде на потурчените къщи по две мери ръж и две мери просо. Та че на Петковден дойде ферман от царят да се съберат българите и да станат рая, да дават харач и вергия, да ходят на ангария и само турците да отиват на войска. И събраха се бежанците, та съградиха къщи в Каменица и Ракитово. Тогаз повечето бежанци от страхот отидоха при Старарека, та съградиха ново селище – Батъво⁹. Хасан Ходжа за кашмер натере потурняците та разсипаха сите църкви от Костенец до Станимака: 33 мънастира и 218 църкви. И така, Божиеню попущению, разсипаха се българите в Цепино. Помени, господи, грешнаго и недостойнаго раба твоего поп Методия Драгинов, от село Корова. Записа се в лето ...“.

И ние не можем без потресение да прочетем тая жална история за потурчването на чепинските българи, записана на 1657 год. от бедния поп Методия Драгинов, сам вече, може би, мохамеданец! Такова бързо отказване от прародителската вяра е зачудено у чепинци, както и горещото усърдие, със което успели в кратко време да разсипят из Родопите 250 християнски храмове и светини!

6. Владика.

7. Гявури.

8. Непокорни.

9. То ще да е Батак, само, с поизменено име; друго село Батъво на Старарека няма.

Захариев, който е намерил и извадил на бял свят тоя скъпоценен ръкопис, както и г. Иречек, обясняват това леко обръщане в мохамеданство чрез дълговременното непрестанно сношение на чепенци с турските войски, благодарение на което възприели много турски навици, както и чрез съществуващия тогава глад и страх от немилостивия турски ятаган.

Християнско чувство и вярвания, обаче, дълго време остояли живи у потурнаците. Дори в 1817 година те вардели някои християнски обичаи, както на сватбите си, така и на погребенията и при други случаи; те помнели и тачили роднините си в Батак. Намирам една помашка песен, записана от помачето Махмед Тумбев в село Корова¹⁰, доста любопитна в това отношение:

Аман веке, мале мила, от сеймене,
от сеймене, мале мила, хаджиюви,
хаджиюви, мале мила, бимбашови.
Един седне, мале мила, други стане.
Останахме, мале мила, без работа.
– Не грижи се, Вахо¹¹ мари, не тъжи се,
не тъжи се, Вахо мари, за дарове:
да са живи, Вахо мари, твойте лели,
твойте лели, Вахо мари, каменченки,
каменченки, Вахо мари, беловченки¹²;
ша напредат, Вахо мари, даровете,
ша изтакат, Вахо мари, тънки кърпи,
ша одарим, Вахо мари, сватовете,
сватовете, Вахо мари, деверите.

10. Сборник на народни умотворения, наука и книжнина.

11. Умалително име от Вахиде.

12. Известно е, че в Каменица и Белово няма никак мохамеданци.

ХІІ. Ялови опити за прераждане на една душа

По-преди споменах за грижите на бившето румелийско правителство по националното свестяване на помаците. Нека се поспра на тоя предмет.

Тая блага и патриотическа мисъл още от 1881 г. намери силна подкрепа в Пловдив. Правителството откри няколко степендии за помачета, постъпващи в реалната гимназия, отпусна суми за отваряне на чепинско училище за българчета от християнско и мохамеданско вероизповедание, за поддържане учители от двете вероизповедания. Целта беше, като се не докача в нищо религиозната съвест на помачетата, да им се вдъхне, заедно с зарите на просвещението, и съзнанието на тяхната еднокръвност и еднакво минало с християните им братя; да се образува младо помашко поколение без фанатизма на старото, с дух и стремления общобългарски. Това би било една велика придобивка за делото на българското държавно и национално единство: стохиялното здраво и силно мъжко помашко население в Родопите щеше да бъде спечелено за нас и да престане да бъде един недоверчив и враждебен елемент, който прави тъй несигурна нашата южна граница. Българите младежи в самото Чепино развиваха силна деятелност за сполуката на тая идея; основа се там под председателството на г-на Докумов, най-горещия поборник неин, комитет под название „Дружество за светата идея“.

Първите крачки бяха сполучливи. В голямото ново училище в Каменица се стекоха помачета от Лъджане, Баня, Костандово и Ракитово, за да се учат българска книга; за тая цел се основа и пансион за тия бъдещи пионери за свестяването на помаците, което трябваше да ги възроди за нов живот. Каменският свещеник, учителите и учителките щадеха труд да хвърлят добри семена в тия малки мозъчета. На 1877 год. в Каменица вече се брояха до 350 ученика – в които значителна част помачета и 20 ученика. На следующата година, впрочем, поради местни раздори, както и поради домогванията на лъджанчени, българо-мохамеданското отделение на училището се премести в селото на тия последните. При всичкото ми желание, аз не можах да го посетя (сега беше разпуск) и да погледам как малките Алювци, Мусювци, чуруликат български по читанките и по Манчовите „Бащини езици“.

Но успехът на пропагандата се ограничава до тука. Числото на учащите се помачета намаля, особено на последно време. При това, излезе,

че е мъчно, дори невъзможно да се противодействува с какъв-годе успех на влиянието на домашното възпитание, което още от люлка отравяше душите на помачетата с умраза и презрение против „каурите.“ Малочислената помашка интелигенция, образувана в Пловдив и София, не отговори на назначението си и предпочете по-износни кариери, отколкото учителствуване в родното си място. Един от тия интелигентни помаци, засегнат вече от новия европейски дух, даже взема две жени. Вековният навик и традицията победиха. Яловостта и всичките залягания, да се възроди помака, е очевидна; за изкоренението или поне отслабването религиозните предразсъдъци и фанатизма – които отварят тая страшна пропаст между два брата от една и съща майка – може още много да се работи, без да се получи резултат. Можеби на бъдещето е съдено да направи това чудо. Но малко е за вярване. Не стават така лесно революции в съвестите на един народ, както в политическия му живот. Родопските помаци още дълги години ще да говорят на същия чист български език, ще да пеят същите сватбарски поетически песни, ще пазят своите стари български обичаи, но български дух няма да имат. Мохамеданският свят не е дал още пример на подобно надмощие на хуманното и националното чувство над религиозното. Захариев разправя, че дори до 1869 г. чепинските помаци милеели и тачили своите роднини българи в Батак. Но след десетина години те се не подвоумиха да ги изколят безжалостно! Някои от видните българи, живущи в чепинско, изказват даже безпокойствие за възможността, при забъркани обстоятелства на опасни избухвания от страна на чепинските помаци. Доста силно мърдане се било появило по времето на съединението... Както е известно, помаците са всичките въоръжени още. Духът на непокорство и на зле потулена вражда и сега се проявяват в частни случаи на стълкновения с властта. Преди петнайсет дена двама помаци подирват един стражарин българин от Баня и в нивята между това село и Лъджане, хващат го, повалят го в една от тях, вързват му ръцете и избягват с пушката му към балкана, която скоро се принудили да хвърлят, защото ги спогнал някой си. Тия дни пък няколко стражари отиват в Корово с цел да извършат някакво правителствено разпореждане. То не угодило на коровчани, сбира се сган около стражарите и ги връзва! Един от тях сполучил да избяга и да обади в Баня за станалото. Когато дошла помощ от неколцина конни стражари, вързаните били вече освободени, а кметът чакал едничък, та да иска извинение за станалото в селото му.

По свойствената на ренегатите черта, помаците са по-разпалени мохамеданци и от турците. Туркините не употребяват толкова страдание

да се прикрийт от погледа на българин, колкото помакините. Помакините даже клякат гърбом към срещнатият, и навеждат глава към земята. Мъжете им пък не знаят по-голяма обида от колкото да ги нарекат българин. По-разумните скриват и съдържат възмущението си, но приторството им излиза много явно по измененото им лице, както и другите турци, те мъчно могат да забравят миналото си господство и да се помирят със сегашното си, според тях, унижено положение. И ето защо продават и отиват в Азия. Емиграцията тук заема доста сериозни размери: нито мирния, сносен живот, който им е обезпечен, нито отстъпчивостта на правителството към техните проски или домогвания, която стига до галба и слабост дори, няма да задържи това стремление. Уверяват, че периодическото изселване на помаците се причинява от подбуждането на първенците им; те с парите, получени от проданта на имотите им, могат да си устроят пак един охолен живот зад границата. Но сиромасите помаци са осъдени на най-нешастно окаяние щом напуснат родното си пепелище.

Това същото става и с турците в другите места в княжеството. Около им е все към Азия, въпреки грижите на правителството да ги прикове към земята на бащите им и дедите им. Г. Гастон Дешан, който не преди много е пътувал из Гърция, с тъга разправя как намерил тесалийските полета запустели, поради купното изселение на турците. Но за тях не е мило отечеството, дето се не развява зеленото пророково знаме, като господствующе над всички други. Турците нямат нашата любов към земята, дълбоката привързаност към родните кръгозори. За тях отечеството не е едно материално, осезателно нещо: то състои собствено в религиозната общност, в сбора на правоверните, в съзерцанието на минарето, отдето ходжата високо призовава исляма на молба към аллаха, и в спокойното и лениво съществуване на сметка на потта на гяурите. – Съседството им с гяурите само при такова условие е търпимо за тях. После, чергарският живот не е ново нещо за тяхното скитническо племе. Както някога в родните степи на Туркестан, мохамеданецът и днес, без много двоумение, се решава на преместване жилището си в други предели. Страстта към преселническия живот и днес живее в кръвта му. Ето защо турците така лесно напускат мастата, в които престаят да властвуват, и бягат от Кавказ, Румъния, Гърция, България, за да идат да прекарват нещастен живот в Азия.

При всичката му несимпатичност и невдадливост на културен живот, купното избягване на това население никак не е желателно – от икономическа точка зрение. Пространните родопски планини са

населени, с малки изключения, само от помаци. Без тях тая област ще опустее и с това ще се накърнят огромни икономически интереси на страната ни. Да се заместят с българи не може и да се мисли: такава маса българи няма от де да дойдат: много по-родливи места на България остават рядко населени.

XIII. Гюреш. – Черти от обществения бит на помаците – Песните и езикът им

Но, като оставим тая раздражителна почва на нашите лични национални отношения и погледнем на помаците обективно, като на отделна личност, със своя самостоятелна култура и битие, те представляват доста рязки и оригинални черти и възбуждат нашия интерес.

Аз с особено внимание се вслушвах в говора им, вгледах се във физиономиите им, следях проявленията на обществения им бит, и колко любопитност и оригиналност във всичко!

Ето, например, гюреша им, на който присъствувах няколко вечери. Сега са дните на байрама и те го празнуват с тъпани и зурни из улиците, с пушканета, с гюреша, развлечения, на които властта не туря никаква пречка. Ако първите ме не оставяха да спя мирно, то последните, гюрешите, ми доставяха удоволствие, като един характерен на изток обичай, отдавна изчезнал из българските нрави.

Накрай селото, сред голямо търкало насядали помаци, захваща гюреша при гърмежа на даула от икиндия и трае до подир заход-слънце. Двамата борци, голи до кръстовете, напнат своите жилави мишци във всевъзможни ловки и трудни движения, каквито им налага на всеки миг изискването на пехливанското изкуство. Единият от пехливаните, сух в лицето, малко гърбав и с широки гърди и рамена. Тоя е „баш-пехливанинът“ и героят на всеки един гюреш. Викат го Юсуф пехливан. Той непременно поваля противниците. Но понеже борбата става не толкова за юнашко съзнание, колкото да се заварди стария обичай, без който байрямът не е цял байрям, Юсуф пехливан великодушно щади противниците си и умишлено се приструва, че му е мъчно да ги надвие – за да се продължи борбата по-дълго време, за голямо удоволствие на присъстващите. Понякога Юсуф нарочно прави опасно пехливанско нападение на колене или на хълбок и дава надмощие на противника си, който бърза да се възползува от благоприятния миг да обърне на гръб Юсуф. Но всичките му усилия са безплодни. Юсуфът се преобръща на една скала, побита в земята и не се поклаща. После, внезапно се изплъзва, като риба от заграбките на другия, и върхлетява отгоре му, при всеобщото изказване на съчувствие и одобрение. Борбата се свършва, или по-добре прекращава най-после: без да има ни победител, ни победен. Двамата борци се прегръщат и повдигат две педи от земята, и ръка за

ръка, обикалят из търкалото на зрителите за бакшиш.

Юсуф пехливан е прочут като такъв не само в Чепинско, но и в Рупчос и Ахъчелеби; преди две години, обаче, той имал нещастieto, не знам при какъв случай, да обиди някой пристав при изпълнение на длъжността му, и за тоя грях попаднал в пещерския затвор, дето прекарал седем месеци. От тоя затвор Юсуф пехливан излязъл малко „сандардисан“ и не вече първият...

Но за мене не малък интерес представляваше и купът на зрителите. Както казах, те правят едно търкало, като харман, около борците. На срещния край седят по-първите и по-старите лъджанци помаци, с цигари и чибучки в ръце, с напрегнато устремени очи в борбата, на която не пропусчат ни една перипетия. Намирах в тях много такива, които имат физиономиите на други познати мен българи; някои лица тук така силно наумяват други видени другаде, щото неволно си задаваш въпроса дали нямат притежателите им някоя далечна родствена връзка, която няколко века не са успели да изтрият. Ето, например, в купа на първенците видях един с достопочетна фигура, дълголик, с тъмна брада, с нос голям, остроизточен и гърбав, очи зеленикави, близко едно до друго, с поглед благодушен, простоват, с изражение наивно на лицето. Е, тая фигура поразително повтаря фигурата на един мой приятел и аз дълго време впивам очи в нея и почти чакам да ме погледне и ме поздрави! Ако да не беше гъжвата на главата, турското облекло, подстриганата а не оставената в пълен произвол да расте брада, аз бих се спуснал и бих стиснал дружески ръката на г-на Д. В. Манчева, познатия български книжар. Непременно той ще има между лъджанските помаци някои сродници, защото г. Манчев е родом от ближния Батак, както е известно на целият български народ!

На страна от търкалото стои отделен куп помакини. Те поглеждат през тясния отвор на яшмака си от голям бял пешкир, като се обръщат на всеки миг, било да разменят някоя дума със съседките си, било да избягнат някой купидоновски поглед, стрелнат от някои деликанлии...

На първия или втория ден на байрама, обаче, по един обичай, осветен от вековете, девойките изиграват моминско хоро, отбулени с открити лица! Такъв ден е Великденът, тържеството на лъджанската помашка младеж и на хубавиците. Всеки ергенин тогава успява да си хареса бъдещата съпруга в някоя девойка, защото после тя, сиреч лицето ѝ, вече става невидимо за него. – Въобще, такава сгледа се последва скоро от няколко годежи.

Един път харесат ли се момата и момъкът – започват да се задирят.

Помачето я следи, когато отива да налее вода на реката, когато отива за пране, или я извардя когато отива по махлата на гости – та да може да ѝ продума две-три любовни думици.

Ако я види нейде насаме, па макар и през прозорец, и през плет, Ромео каже на своята Жулиета:

– Мари, ша та зема!

Момата, ако го обича, отговаря му:

– Ако ме земеш и ес ша та зема!

Това е тяхното *déclaration d'amour*. От тогава почват да си прашат дребни подаръци.

Не след много време момъкът праща у момини годежници („девиснопове“). Те пристъпват към изпълнение на мисията си със забикалки, с много предпазливост и хитрина, доде разберат ще намери ли добър прием предложението им. От пръв път момините родители никога не дават отговор. Девисноповете трябва да ходят до три пъти, до четири пъти, дори до седем пъти, за да получат съгласие. Ако ли пък и на седмия път получат уклончив отговор, значи, мисията им е несполучлива.

В случай на съгласие и годеж, родителите на младите постъпват тоз час, с посредството на ходжата, към определение деня на сватбата стойността на никяха, даровете, церемониите при обряда.

Вечерта, преди сватбата, става каносването на момата, което отговаря на заплитането ѝ у нас, в присъствие на дружки и роднини. Ергените стоят на двора. Когато бъде каносана момата, тя се изправя, за да и се учудват на хубостта. Дружките ѝ пеят песен, с която ѝ се дават наставления за отнасянето ѝ през първобрачната нощ, и дето, под простите думи се таи такава поетическа нега:

Мари да не си се уплашила,
гелино, гелино!¹³
Мари да не си се засрамила, гелино, гелино!
Когато дойде лудо младо
при тебе, при тебе:
да съблечеш мор фереджа
гелино, гелино!
да разбулиш дюлбер яшмак
от тебе, от тебе,
да съблечеш тел-ярмаг,
гелино, гелино.
Да се лъскаат теловете
гелино, гелино,

да съблечеш херин риза
от тебе, от тебе.
Да събуеш жълти месте
за двесте, за стриста...

.....
Мила ли е майка ти,
гелино, гелино?

Тая песен се пее от дружките ѝ и на следующия ден подир венчаването вечерта, когато се разотидат сватбарите и младоженците влязат в брачната стая.

За забелязване е една добра черта в отношението на помака към невястата му, черта, която се не вижда в нашите селски нрави. В много случаи помакът е деликатен и вежлив към жена си, въпреки тираническото възрение на мохамеданите към жената. Така, например, той донася вода в къщи; когато отиват по байрама в друго село на гости, помакинята язди коня, а мъжът и го води, а на лоши места той я не сваля, ами я въздържа и подпира, за да не падне.

Една християнска черта, силно отпечатана в нравите на помаците, е още и едноженството. У тях почти не съществуват примери на полигамия. Едно попълзновение за двуженство се е случило преди 7 – 8 години в Ракитово, и то произведе твърде голям смут в целите Родопи, особено по своя трагически край. Аз ще го разкажа. Някой си младеж, Хасан, се залюбил с една ракутовска девойка, твърде хубава и привлекателна помакиня. Когато я довел у тях, за да го венчечат, баща му забележил булката, харесала му се и решава да я вземе. – „Хасане, казал бащата на сина си без никаква забикалка: – гелината аз ще я взема за мене, а ти си търси друга!“ Като чула това, Хасановата майка се уплашила и пратила Хасана по-скоро да доведе имамина, за да го венчее. Но сластолюбивият старец надделял и се венчал с доведената за сина си невяста! Отчаян от бащината си постъпка нещастният Хасан се въоръжил сутринта, отишъл в ближната гора, съблякал се по риза, окачил си дрехите на елховите клони, па се гръмнал в устата. В следствие на това, бащата бил викан на съд в Пещера; но ракутовските аги се наговорили да потушат работата, и дали пристрастни показания, чрез които виновният бил освободен, след като престоял предварителен затвор три-четири месеца.

Помакините са увековечили тая смърт с една песен.

Те пеят такива и на сватби, на тлъки, на сборища. Тия песни имат

игривността и лиризмът на другите български песни. Една, впрочем, ме поразя, както с оригиналността на образите, така и с красоти от дълбока психология. Аз ще си позволя да я преведа съкратена: Помакът-войник се връща от война зле ранен. Той усеща, че ще умре и пита едно по друго майка си, баща си, сестрите си, либето си: колко дълго ще го жалят?

Майката отговаря:

„Иой ми, сино, мили сино,
щъ те жалим, щъ те тъжъ,
дорде дойда; при тебека,
при тебе-ка, в черна земя!“

Бащата отговаря:

„Щъ те жалъ, ща те тъжъ,
дорде гарван побелее
дорде сухар филиз пуста!“

Сестрата отговаря:

„Щъ те жалъ, братко мили,
до три годин, дорде родъ,
дорде родъ мъжко дете,
да го зовъ на тебека,
на тебека – Мехмед Али!“

Либето отговаря:

„Щъ те жалъ, щъ те тъжа,
щъ те тъжъ ден до пладне,
дорде вляза в градината,
да наберь росна китка,
да завтъкна на две бузи,
да излезъ на две порти
да залибъ друго либе,
друго либе по-хубаво,
по-хубаво, по-гиздаво!“

Да кажа няколко думи и за помашкото наречие в Чепино. Наречие-то на чепинските помаци е много близко до наречие-то на останалите помашки предели в Разложко, Неврокопско, Рупчос, Ахачелиби. Забелязва

се тая особеност в чепинското, дето числата произнасят пак на български, а не по турски, както другите помаци. Главната му фонетическа разлика от тракийското наречие състои в заменението звуковете *ъ*, *ѣ*, *а* и *е* на *о*, *ао*, *ио*. Казват: *троса*, *пот*, *моча се*, *калио*, *лъон*, *горото*, *булйота*, *зойме*, *койо*, вместо: *търся*, *път*, *мъча се*, *кале*, *лен*, *често*, *гората*, *булята*, *змия*, *кое...* По твърдия си изговор и по слабост към гласната *о* това наречие е спрямо общebългарското, както баварското спремо общегерманското. Срещнах тук чисто български думи, които другаде в България заменят с чужди; например: споменатото по-рано *окрона* (хавуз, басейн), *бърдчино* (баир), *мамец* (яй), *кладак* (наслагани на куп дърва, костер) и пр.

Но много пречат на чистотата му голямото множество турски думи, вмъкнати благодарение на близките сношения и симпатии с турците. При всичко това, туй наречие представлява голям филологически интерес.

XIV. Каменица

На връх Петровден, на 6 часът заранта, тръгнах за Арапчал на кон.

Арапчал е стръмният горист връх, що се издига на северо-запад от Лъджане. Дивашкият и пустинен вид на тоя връх цял черен от гъстата елова гора, издигнал се начумерен в кръгозора, мамеше погледа ми още от първите дни и аз не можах да се одържа и да му не ида на гости и да се полутам из дивотиите му. Една слободия!

Пътят ми удари към Каменица. Нещо дващестина минути ход има до Каменица. Срещаха ме купове лъджанчене – жени и мъже, всички променени, и ме поздравляваха с добра среща и с добър час. Те идеха от Каменица, дето се бяха черкували, защото в Лъджане черква още няма. Някои от тях запитваха любопитно водача ми, кехая Алю, който идеше зад мене, с пушка на гърба, за целта на пътуването ни. Кехаята, като всеки умен водач, отговаряше уклончиво: нямаше нужда да знаят хората, че отиваме там в дивите гори, дето по-често се вестяват хайти, отколкото почтени хора.

Каменица не прави добро впечатление на пътника, тя няма сгодното местоположение ни на Лъджане, ни на Баня. Разположена в гъвката на една висока гола поляна, по два каменисти бряга на една малка речка, която често пресъхва лете, тя е лишена от всякаква сянка и зеленище, и прохлада. Чешмите, що се срещат тук-там, изливат гореща вода; такива – текат и в дворовете. Дървените къщи, повечето на два ката, и некрасиво натрупани по неравната почва на стръмнината, нямат никакво живописно групирване, с каквото лъжат очите много други села из нашенско. Едничката сграда, що спира погледа на себе си, е черквата, или по-добре, високата ѝ бяла, като снежен стълп, звънарница.

Но Каменица е симпатична за нас: тя е населена от ония чепински българи, които преди два века и половина останаха здрави на вярата си и предпочетоха съвършеното разорение и бягството от потурчването. Техните имоти и къщи в чепинските села били усвоени от потурчените им братя, а техните глави обречени на сабя. Когато потурчването се извършило и времето поутихнало, чрез един султантки ферман, позволявало се на бежанците да се завърнат и да си сградят нови къщи и да бъдат за напред рая, равна с всичките други християни. Тогава част от бежанците се заселила в Ракитово, други си основали Батьево, при Стара река (сегашния Батак), а други основали Каменица на тая гостоприемна

местност. Преданието за основаването на Каменица се възпроизвежда и от народната поезия на помаците. Една песен, слушана от старата 70 годишна помакиня, Фатиме Тутарова, казва следующето:

Та зачѐха¹⁴, Милке моме, нова диньѐ¹⁵,
та сградаха, Милке моме, ново село,
ново село, Милке моме, под Каменец,
под Каменец, Милке моме, под Батѐво.

Състояща най-напред от 15 – 20 къщи, според преданието, Каменица днес има до 280 къщи, и една е остана чисто българско село между чепин ските. Тя е претърпяла, обаче, големи пакости през бурните времена в края на миналия век и началото на настоящия от нападенията на кържалии, хайти и арнаути, за което често жителите са избягвали в Баня, дето задружно с помаците, са отблъсвали тия разбойнически чети. На 1850 г. помаците от Бабешките колиби запалили селото, в което нещо ги разсърдили. През ужасните събития на 1876 г., когато чепинските помаци се бяха разбесували и нападнаха Батак, Каменица не биде никак закачена, макар че дала, казват, повод за тяхната подозрителност. За това тяхно поведение на добри съседни Каменица им отплати през руско-турската война, като се въздържа от всяко враждебно и отмъстително действие против тях. Тя не посегна никому на стоката, покъщнината в опустелите им за кратко време села, нито покътна останите там стари помаци. Въобще, забелязва се, още от дълго време, някаква дружественост в отношенията, едно кокетничено между Каменица и помаците в Чепино, известни по своята особена религиозна нетърпимост и ненавист към християните, тъй добре илюстрирани с баташкото клане. Така, Каменица винаги е имала своята черква и клепалният звън далеко се е разнасял из помашката долина, без да раздражава помаците. Виковете от минаретата мирно са се сливали във въздуха с екът на клепалото. Турската религиозно-политическа поговорка: „чан чалънмаз, азан оку-нурх“ не е намерила приспособление тука.

От освобождението насам Каменица взе на себе честната роля на разсадник на просвещениета и на българското национално чувство между помаците. За тая цел е било издигнато, както казах, с помощта на румелийското правителство зданието на едно голямо училище. То стърчи на запад на едно високо място, от дето гордо гледа на цялата долина.

14. Зачеха, заченаха.

15. Дюна, турска реч – свят.

Ако пъргавата деятелност на тая цивилизующа пропаганда се ограничи със скромен резултат, то причините на това се заключават в стихийните противодействия, които споменах по-преди...

При реката, сред селото, аз спях да си купя нещо от бакалницата на един хан. Пред мене шуртеше топлата чешма, дето се перат. Горе на балкона стояха няколко стражари, от които един, старшият, ми беше познат от Лъджане. Той ме поздрави с добър час и попита за на къде отиваме. Алю поизлъга и каза че, отиваме на близко, къде Илийн-връх, да се разходим.

Аз счетох за нужно да обадя истината: не беше зле да знае властта из кои пущинаци ще се губя. Алю прекаляваше със своята скритност.

– На Арапчал? Че да ви дадем другари още, – каза с внезапно сериозен вид старшият. Той предложи сам да ме придружи, и скокна да стяга коня си. Но аз му поблагодарих и отминах нататък.

– Кога ще се завърнете? – попита той от чардака.

– Довечера. Ще слезем от Арапчал в Юндол и от там по Луковица ще се завърна в Лъджане, ако бъде рекъл Господ...

– Че не беше зле повечко да бяхте – чух последните му думи, когато конят ми нацапваше в затоплената от горещите извори вода на каменишката река.

Из тясната върла улица, която уловихме, виждах на вратните пременени в проста, но хубава носия, булки. Чепинките са прилични жени; кърската работа, тежкия и оскъден живот са загрубили чертите на омургавелите им лица, без да им отнемат печата на някаква естествена, мека красота. По един стар, завещан от векове обичай, чепинки се женят само за чепинец; те никога не приемат да вземат мъж от друго краище, а и полченка не приема да дойде в планините. А поради малочислеността на българите в Чепинско, те отдавна са се сродили всичките. С тая малочисленост се обяснява и странната и единствена привилегия, на която се радват чепинските българи от памти века: да се вземат роднина до втори братовчеди. Тоя обичай, търпян по силата на работите и от гърцката патриаршия през турско време, показа се черковна съблазън на Екзархията и тя го запрети.

XV. Илиин връх. – Закуска. – Алю. – Арапчал. – Юндол

Един четвърт час нещо на север от селото стигнахме в подножието на Илиин-връх. Възкачването по тая гола могила отиваше мъчно, поради твърде върлия и изрит от пороите път. От първото, по-низко рамо на върха, мене ми се откри широк вид на Чепинската долина и на планинския ѝ венец. Но хоризонтите ми се още по-разшириха, когато се отзовахме по 9 часа под самия връх, недалече от китката борики, която го увенчаваше. Под сянката на тая горица, която тъй съблазнително привлича погледа от долината, се крият развалини от стара някаква черква, посветена на св. Илия. „Китки“ нарича народът подобни усамотени дъбрави по върхищата, обикновено с оброчище в тях.

Под гостолюбивия покров на една от белите борики, уединено израсли по стръмнината, и пред чудната панорама на чепинския мир, ние се подкрепихме с лека закуска. Алю подир няколко престорени уврътки на поканата ми, прие да изпие с голямо наслаждение две чаши вино. Той и по-напред, в Каменица, по същия начин, изпи и двайсет и пет драма ракия при една кръчма. Както види читателят, Алю се е еманципирал вече. Но много ще се излъже, ако прави по-нататъшни заключения за неговото свободомислие. Мохамеданците, които си разрешават спиртни питиета, като за изкупление греха си, удвояват във всички други случаи своето фанатическо усърдие и нетърпимост. Винопиенето у тях рядко може да служи за доказателство на либерални убеждения. Моят водач е човечец кротък, добър и приказлив; ние си говорим като стари другари. Но аз исках да знам под тая външна кора какво се крие, и когато улучих минута, в която Алю се намираше в най-благодушното настроение, и ми разправяше преданието за миналото на Чепинско, аз внезапно го попитах, уж невинно: – „Алю и ти си българин, нали?“ – той ми отговори с едно глухо утвърдително „ой“ и лицето му се промени. Па тутакси захвана други приказки... Подир това кратко, сухо „ой“, което приличаше на едно изръмжаване, вече не рискувах подобни питанета към водача си.

И каква полза? Тоя добър Алю е прекрасен човек, нарича езика на турците „свински език“, ходжата си – „поп“, пие ракия и вино, може-би, би е ял и сланина, допуска в съвестта си, че е българин, но никога няма да допусне да му кажат това – противоречие безсмислено в една тъмна

душа, сграбчена в удушителните стиски на фанатизма. Фанатизъм не-леп, на който се дължи Батак!... Аз гледах сега към синкавия в хоризон-та Карлък и мислено виждах черните стълбове дим като се виеха над окървавените вълни на Стара река... Този Алю не бе ни по-добър, ни по-кротък от тогавашните алювци, които там сечаха на дръвник врато-вете на своите роднини. Аз гледам, като сека огън за цигарето ми, с та-къв добродушен и невинен вид и тайно благодаря providението, че нас-танаха времена, в които Алю може да прави услуги на българина, без да се изкушава да му пререже гърлото... Големите линии на планините рязко се източваха в меки очертни на лазурните хоризонти. На югоизток те красиво завиваха и се свързваха с черната верига на Каркария, зад ко-ято, като едно далечно море, се мерджелееше пловдивската равнина под булото на маранята. В дъното на това море се синееше нещо дълго: то бе Старапанина. Право от юг гигантската голотеместа Сюткя издигаше високо и мрачно гористите си хълбоци и се сливаше по-нататък със сплескана и полугола планина, насеяна с колибак, по билото на която пълзи границата на Македония. Това нагромадяване на мрачни и не-достъпни планини съставлява ефектен контраст с кротко-идиличната между тях долина, разхубавяла и засмяна, като една възхитителна гра-дина. С изключение на Дорково, всичките й села се видят, потънали в кичест шумак, с красиво източени във въздуха бели минарета. Навред – зеленище, гори, върхове, лазур. А пък там, в дъното на западния хори-зонт, дига се като облак някакъв си нашарен с преспи купен на Пирин. Картината е достойна за възхищение.

Ние продължихме пътя си по една пътека на стръмнината, между дънерите на разредените бели борики.

Скоро завихме на север да минем през една седловина на Илийн-върх и се озовахме в гъста елова гора, гдето се изгубихме. Подир някол-ко завоя из нея пътеката излезе на открита полянка, „Бялата скала“, от гдето пак ни се лъсна гледката на Сюткя и доспатските колибащи. Тая полянка от юг се увенчаваше от причудлив стълб канара, който сякаш пазеше входа в Арапчал.

На запад от полянката вече се захващаше Арапчал. Подир малка почивка ние се гурнахме в горите му, които изведнаж станаха много гъсти, пусти и мрачни. Пътеката ни заведе през някакви мочурливи ба-ри, с тиня черна като мастило, в някакъв глух и стръмен пущинак, и там се изгуби. Озърнахме се навсякъде – накъде да хванем, па тръгнахме на посока, право пред себе си, по възвишението, за да се изкачим на гърба на Арапчал.

Крупното опустошение на Беловската гора още не беше дошло до тука; но в многото пресечени един метър високо над земята борове, и постелката от трески около тия убити тела, бяха като едни зловещи предтечи на изстреблението, на което близостта предвещаваха... Нашето възлазяне на всеки миг ставаше по-мъчно. Попадахме в областта на изпадалите борове и елхи. Хиляди изгнили трупове, накръстосани по всяка наша крачка. Повечето трупове не можеха да се прескокнат, а трябваше да ги избикаляме – често да се повръщаме по стъпките си, отблъснати от непроходима мрежа сухи клони, преплетена с жилава паяджина от пълзящи растения, които задръстяха на всяка минута пътя ни. Правите борове, остарели и осърнали, сякаш поразени от ужаса на смъртността, що ги заобикаля, печално отпущаха уморените си клони, облепени дрипаво и обвесени с ресист мъх. Очевидно, задушени в тоя затворен въздух, заразени от миазмите на стихийната гнилоост, те не можеха да виреят и клюмаха, като немощни и маложизнени старци, които очакват най-малкия удар на съдбата, за да се повалят при другите. Тия безчислени трупове, натъркаляни един на друг, и на грамади, наумяваха бойното поле на едно велико сражение, или град на гиганти, из който е минал изстребителният бич на чумата. Ние се сломихме и прегънахме одве. Особено конят се измъчи, цял издраскан от острите стърчащи клонове, през които си проправяше път. Из такива места, очевидно, никой не е минавал без крайна необходимост; никъде следа човешка или на добитък по върлата, влажна и задръстена стръмнина.

Това място носи характерно название „Кладакът“.

Алю се огледваше наоколо.

Какво дириш, Алю? – попитах го аз.

– Троса пътйот – без пот мочно ще излезнеме на ворхо.

Действително, ние отдавна бяхме изгубили намерената и едва познаваемата пътека, принудени от срещнатите препятствия да се отклоним далеко от нея и да се скитаем на посока.

– Измочи се!¹⁶ – каза ми той.

– А ти не умори ли се?

– Ес сам привикнал. Ние сме люде балканджии. – Тузи, из тая горо съм правил четири години овчарлък.

– Та ти познаваш добре тия места?

– Ой. Нататоко е дори товно, оти таса често горото... Тузи ония се криеха... Ес дважд сам давал хляб кайтим-тем, за да едот.

16. Измъчи се.

И той ми разправи живота на хайдутите в тая гора и няколко срещи с тях. Хайдутите никога не палили огън нощем, спали в тъмнината и в мокрежа, и получавали хляб от овчарите, които никога не смеели да им откажат, даже оставяли винаги един самун в запас за такива гости. Разумява се, че са се пазили да обадят на властта. До преди две години е било опасно много по тия балкани; защото границата с Турско била близо до два часа нещо. Но от как българската войска я тласна още два часа навътре, хайтите из Македония се страхуват толкова навътре да приближават. После, сега има и стражарски постове навред по границата.

Високо над главите ни, но близо някъде, изяхте глухо гръмотевицата.

– Дожд пада зад върхот... Да крепаме – каза Алю и поведе коня.

Тая дума Алю винаги употребяваше като една команда, когато искаше да тури край на почивката. Тя значеше: да вървим!

Ние уловихме нова посока, на ляво, като слязохме в дола на едно поточе, на което стоплената вода не можа да ни разхлади, и с голяма мъка се провряхме из налягалите по него дървета, та подхванахме урвата на друго бърдо на Арапчал. Тука кладакът понамаля, но него замести непроницаем лабиринт от низки многостъблести борики, прилични, като голям хрусталак, които ни бодяха безжалостно листата с острите си игли и ни обливаха с мокрота: преди малко тук бе валяло дъжд.

Излязохме на полянката на една седловина. От тук вече изгледът на гората съвсем се промени. Кладакът престана да я загрозява. Хубави, здрави и прекрасни борове от всякъде се издигаха като зелена стена, из която ни долитаха песни от славеи – и приятен дъх от бориките и от чубриката, силно размирисали от току-що миналия дъждец. Хоризонтът ни беше от всякъде затворен от разкошното вършье на тъмните гори, но картината оставаше очарователно идилическа. Чистата и весела поляна, покрита с росна трева, заблестяла с милионните си елмази на слънцето, радваше, нежеше сладко душата със своя светъл покой и райска уединеност. Една пътека като златна корделка се измъкваше от едно място на гората, на дясно от нас, и просичаше с една сладка линия зеленинището, за да потъне пак в черната гора отсреща. Тая пътека, направена от стадата, даваше радостния печат на живота на тая затънтена самотия.

– Това го викат „Локвата“. Тузи о имало гьол преди – каза Алю, като ми сочеше едно петно от по-тъмнозелена трева, каквато означава присъствието на мочур.

Срещната гора обличаше един нов по-висок връх. Аз го попитах дали от тоя връх ще слезнем в Юндол.

- Ха, има още два-три боруна такваи.
- Какво наричаш борун?
- Борун – бръдчина, като тази-хе.
- Аз го поканих с още една цигара.
- Йок, нехта вече... Да крепаме?

Ние влязохме в гората, гдето влазяше и пътеката. Тук ни се отвори широк и прав, но съвсем отвесен път, който стигаше чак до самия връх, гдето един отвор го допираше до самото небе: той приличаше на стълбата на Якова. От тая височина ние се спуснахме в друга една падина с опожарена гора; подир – още много възлази и стръмни спускове през безкрайни борови и дъбови лесове, ту по пътеки с големи и причудливи завои, ту без тях, през непроницаеми гъстащи от млади и стройни борикки. Последната подобна гора, през която се спуснахме, се нарича „Стара мандра“. Когато се озовахме на края ѝ, поздравиха ни кучешки лаеви от някое каракачанско стадо.

Пред нас се яви прекрасна планинска долинка. То беше Юндол.

Подир изминатия лабиринт от гори, върхове и стръмнини, видят на тая покойна, гладка и засмяна долинка радва погледа, успокоява душата. Няколко малки локви се лъщят сред зелената трева: тук е главата на беловската река Яденица, която по-нагоре си пробива тесния и дълъг пролом през планините, та на безчислени водоскоци, увеличавана от многобройни горски потоци, отива да се влее в Марица. Няколко мандри се лепят по източния склон, що пада в котловината, която живописно пъстрят татък чарди и стада юрушки. Над западния склон се подава, сякаш че е залепена за гърба му, голата чука на величествената Балабаница. Всички тия бърда наоколо, облечени от гора, запазват хубаво Юндол от ветровете, правят въздуха му мек и напоен обилно с борова миризма. Поради тия му благоприятни условия Юндол е една от точките, които не преди много нарочита докторска комисия бе избирала за бъдещи лечебни станции за слабогръдите. Това, впрочем, ще остане само мечта, като се вземе пред вид отстранеността и мъчнодостъпността на тая висока планинска котловина, в близко съседство още с хайдушките краища на Доспат. На руската карта долината е записана Юн-дол (р. Юн-дол) и аз мислех, че това славянско название е настоящето ѝ, изменено от турците на Юндола, както го употребяват в Чепинско. Но Алю унищожи това ми приятно предположение, като ми обади, че в Родопите има и друга местност с име Юндола (Юн-дала означава място, гдето става пазар на вълна). Едно чучурче при южния изход на долината, от гдето се отваря хубав вид на полския и гол гръб на Куртовския Доспат, а зад

него на Пирин, весело изливаше сребрилата си струя в дългото дървено корито.

Обядвахме там. После догдето Алю дремá, аз се поскитах нататък из долината и седях на разни точки, за да ѝ се налюбвам всякак. Усещах неописана драгост, че се намирам в лоното на това родопско кътче, тъй покойно, тъй цветущо и забравено от света. В подножието на източната бърдчина забележих и признаци от културност: няколко бразди с зеленчук и една ивица около мандрата.

XVI. Едно независимо родопско княжество

Току-що се готвехме да тръгваме, зададоха се откъм мандрите троица конници каракачани. Те приближиха до нас и се възряха с любопитство на тия двама гости на Юндол. Те бяха пременено облечени с нови черни козени гунета, с червени фесове на глава, препасани с черни кърпи. Сияхите им бяха набучени с оръжие.

Юручите се спряха, попитаха ни, какво дирим тука, посъббраха се нещо, с вид на недоумение, както ми се стори, па потеглиха из пътя си. Алю отиде и ги попита нещо. После се върна и ми каза:

– Имало вечеря тъдява хайти... Хайде да крепаме заедно низобразно!¹⁷ – и той ми хвана стремето на коня, за да яхна.

Юрците тоз час потъгнаха в дърветата.

От тоя миг видях, че Алю изгуби спокойствието си... Ние бързо тръгнахме по юруците, но те бяха успели да изчезнат из завоите на планината със своите неуморени и силни коне. Спускахме се по южния склон на Арапчал, по много стръмен и каменист път, който по-надолу ще се събере с друма, що иде от Македония. Слънцето припичаше много. Пред нас се разтваряше широка картина от Доспат – див, вълнист, плосък планински гръб с опожарени гори, с печално голи стръмнини, прорязани от многочислени поточни сухи легла, гдето се тъмнеят бедни ивици гора, прилични на някакви петна по безкрайната долина на водораздела.

Ако се взреш хубаво, ще видиш други по-малки разсипани неправилно и на разни разстояния петна там: то са част от колибите на Бабек, или: „Колибакът“, както се наричат с общо име. Само на една точка те са се събрали повечко и наумяват село... То е Флорово, столицата сега на Бабешкия колибак. Зад него, на една могила, се белее стражарницата на един наш пограничен пост. Далече в хоризонта картината се завенчава от синкавия и страшно набразден силует на Пирин.

Бабек има своята история. Собствено, Бабек, е дивата планинска покрайнина, която захваща билото и на двата склона на Доспат, между Чепинската област и Разложко.

Тая помашка покрайна, която едва би се заобиколила на 35 часа ход, има до нейде съдбата на много средноафрикански местности, които нямат нито ясни граници, нито определен господар, и се ползват с една

17. Надолу.

двумислена, но пълна независимост. По постановлението на Берлинския трактат, Бабек биде разделен на две части; главното му село, което също носи названието Бабек, и колибаците отвъд водораздела на Марица и Места, бидоха оставени на Турция; а колибаците отсам тоя вододел бидоха дадени на бившата Източна Румелия. Но дори до 1887 год. тия две части на Бабек, разделени на картата от берлинските дипломати, в същност си останаха неразделни и непринадлежащи никому: Турция бавеше да стъпи във владение на дела си. Източна Румелия не смееше да вземе своя, защото, за да го вземе, трябваше да го превземе, а тя със своята слаба жандармерия нито мислеше да прави такъв рискован опит в дълбочините на Родопите, когато по-насам, под носа на столицата ѝ, Тъмръшлият Ахмедага управляваше независимо своята *республка*, без да обръща внимание на безбройните покани и безсилни внушения на Румелийското правителство. На предложението му да се предадат, Ахмедага отговаряше като Темистокл на персийския цар: – „Заповядай при нас!“ На тая слабост на Румелийското правителство се дължи главно изгубването на нашата държавна средуелка на Родопите, великолепното корито на река Вьча. Когато избухна 6-и септември, тая местност се намери в турски ръце. В последвалия в Цариград турско-български договор нашата дипломатия не можеше да не уважи принципа на „fait accompli“, на който тя облягаше притезанията си по съединението на Румелия с България, и биде принудена да узакони онова, което вече съществуваше.

Подир Съединеното положение на нашите колибаци не се измени: в турско-българската спогодба нищо не беше споменато за тях. Когато една година след това, турското правителство въведе свое управление в колибаците, които спадаха в границата му, нашите колибаци съвсем се еманципираха от властта на главатаря си в селото Бабек, и се превърнаха на независима държавица в западните Родопи. Те станаха сборно място, безбедно пристанище на разбойниците и на дезертъорите и контрабандистите на барут и тютюн, както и за укривателите на овце през преброяването на беглика. Като се видяха в пълна сигурност и безнаказаност, колибарите захванаха да върлуват по един обезпокоителен начин. Двама чепински дезертъори организуваха една разбойническа шайка и чрез обири и убийства разпространиха ужаса далеко от пределите на хайдушкото си гнездо. Същевременно те тласкаха гранците му насам, в ущърб на чепинските села Баня и Лъджане, и разширяваха независимия пояс земя, над който се прогласиха властители. Те още разрушиха една погранична колиба и пропъдиха няколко митнически стражари от постовете им на Юндол, гдето беше тогава нашата *принудителна*

граница. Пътуването на Арапчал и по тия заглъхнали места беше станало невъзможно и главният друм, що води от Чепинско за Македония – замрежен с опасности.

Трябваше да се тури край на това буйствуване. Лани тракийският полк ненадейно нападна на непокорните колибаци и ги завзе без да срещне почти съпротивление. Главатарите на разбойническата шайка, братя Руневи, избягаха в Турция, а главния подбудител, Туберюолу, биде утрепан в минутата, когато командуваше на помаците да пушкат срещу войската. При помазването въоръженото съпротивление на три колибака, един от тях стана жертва на пламъците... Подир това, тридесет и четири колибака бидоха фактически присъединени на България, на която територията се уголеми с едно пространство от няколко десетки квадратни километра. Тая решителна военна операция привлече вниманието на Портата. Последваха преговори между нас и нея и една турско-българска военна комисия на самото място установи, че българите са действували в своите законни граници. В сила на дадената амнистия, повечето избягали колибари се завърнаха в родните си места и уж минават сега за мирни хорица. За жалост, през кратка период на своето независимо и безконтролно съществуване, тая покрайна успя да добие много скръбна физиономия: хубавите ѝ лесовете се опустошиха и тя сега представлява една безутешна голота и сиромашия. Покоряването ѝ, макар и късно, ще запази остарелите редки лесовете от варварския топор на доспатските катранджии.

Но с това южната ни граница там още не е оправена, именно къде Фотен. Турско-българската демаркационна комисия, която я определяше по-лани, биде безцеремонно прогонена от тамошните помаци, които оспорват българското землище, като очакват, види се, да им се прати и там един полк гости, за да ги накара да се вразумят, като братята им бабечани.

XVII. В дола на Луковица

През ужасно вратоломен път ние се спуснахме в дола на Луковица, като оставихме на дясно от нас ръта, на който стои важният помашки колибак Свети Петър. От тук вече пътят ни въвреше все право на изток, в подножието на Арапчал и край реката, засеен ту от прекрасни високи дъбове, ту от низки, гъсти габраци, що обтачаха бреговете ѝ.

Ние постоянно слушахме от дясно еквивалентното шумтене на реката, която блъскаше вълните си в дълбоката каменна матка, гдето многовековните дъбове топяха дебелиите си дънери. Нататък пътят ни потъваше все в по-страшна гора, която го притискаше до скалистите стени и криеше на всяка крачка невидими пусии. Глухотата и пущинакът ставаха грозни, а сега, при слухът на хайтите, станаха зловещи... Два часа държи такъв път. На едно място край него, в шумата, видяхме някакви насядали човечи.

От пръв път ни се видяха подозрителни, но тозчас познахме в тях неколцина цигани – чергари.

Присъствието им в тоя пущинак зарадва Аля, той ми предложи да ги възчакаме и да вървим с тях дружина. И аз не желяех по-добро нещо. Но излезе, че пътниците отиваха за Якоруда в Македония. Ние продължихме пак сами мълчаливо. Луковица гърмеше, закрыта от гъстаката, твърде глухо и злокобно.

При един завой на скалата, гдето се образуваше малка полянка, заварихме друга дружина насядала на тревата. Бяха юруците, отседнали да им починат и попасат конете. За общо задоволение ние от тука вече тръгнахме наедно. Тия юруци отиваха за Ракитово на сватба, затова бяха така променени.

Пътят нататък още повече се оживи от срещата с нова дружина юруци и македонци. При всичко, че пътуваха през една страшна местност, тия добри християни не забравяха, че е Петровден днес и бяха твърде весели, защото скоро цялата усоя ечна от песни. Аз вярвам, че тая хармоническа излиятелност се дължи на пещерското вино в кръчмите на Лъджане; моите другари-юруци, в качеството си и на свадбари, имаха още по-голямо право да бъдат весели – и нагласиха една от ония провлечени, монотонни и безнадеждно меланхолически песни на гръцкия народ, в които, както и в нашите, се съединява въздухът на страдалческите векове с юнашкия тътен на планините. Аз се вслушвах с голямо

внимание и с тъга в тая скръбна мелодия, тъй свойствена на Изток. Заедно с тая песен, сякаш, и самотата стана по-ясна и по-питомна. Пазехме се добре, обаче, да не изтървем дружината. Тя със своите силни коне твърде напредваше и често зад някоя издадена стена изчезваха пред нас червените фесове, и аз бодех нервно пак коня.

Ние се напълно отпуснахме, когато клисурата хвана да се разширява и доста далеко по хълбоците на склоновете да се жълтеят усамотени нивици, признаци на близостта на Лъджане и на питомния свят.

Скоро се озовахме в цветущата долина на Луковица. Слънцето, трептяще зад черната чука на Острец, хвърляше златни вълни от светлина в долината, хармонично прошарвана от големи петна сенки, падащи по зеления ѝ килим от групите дървета от дясно, що се отделяха от горите на Острец и слазяха до самия път. От ляво зад реката продължаваха да стърчат големите ръгове, що съставляваха подножието на Арапчал, често набучени със зъбчати скали. На едно място вниманието ми привлече една каменна фигура между тях. Тая скала имаше вид на права кадъна, с ушмак и фередже, с такъв верен и артистически изрез на формите, щото ще кажеш, че това е една изваяна статуя, закрепена на ръта.

Алю забележи вниманието ми и ми обясни:

– Булйото, тоя камен такъв прикор има...

Дали тая каменна буля е свързана с някое поетическо предание, както каменната майка с детето при Искъра, срещу Урвич, това не можах да узная от водача си. Но непременно народната фантазия ще е работила над тоя чудат камък, което може би да ни обади друг по-щастлив турист.

XVIII. Г. Веркович в Лъджене. – Веда Словена. – Habent sua fata libeli

Една хубава баня подир цял ден уморително пътуване из балкана бе най-доброто нещо, което можах да направя, за да успокоя и освежа разнебитения си до крайност организъм.

Когато се завърнах от банята, току-що заник-слънце, при кафенето на дяда Даскала ми обадиха, че дошъл господин Веркович, и че ми е съсед в хана.

Името на тоя почтен български труженик веднага извика в мисълта ми едно друго име, или по-добре название, което върви всякога свързано с неговото: *Веда Словена. Веда Словена!* Грамадна сбирка български прстонародни песни, намерени от г. Верковича преди няколко години в Родопите, от части – в самата долина, гдето аз от няколко време се навъртах! Песни, които разкриват за нас цял нов мир в предхристиянското и предисторическо време, които осветляват такива дълбочини от славянската древност, за каквито науката никога не се бе догадила да предполага. Това странно и от никого неочаквано произведение на славянското най-старовековно творчество в Родопските планини, произведе смайване в учените слависти; един общ вик от възхищение, от учудване, от неверие, процепи тихата и безшумна до тогава атмосфера на филолозите. Част от слависткия печат, гръмко и с горещи думи, поздрави великото откритие; Гайтлер и немецът Хан ръкопляскаха; в парижката катедра на славянските езици ученият професор Ходзко обяви, че народ, който е създал такива песни, е един най-поетически народ; че Веда Словена внася една революция в историческата наука на Изток, в която освещава нова ера. Едновременно с тия възторжени заявления, други, противоречиви гласове из Петербург и Харков, из Прага се раздаваха. Тия гласове, също така силни, разхладиха ентузиазма, като изказаха съмнение в съществуването на песните във Веда Словена и в устата на родопските българи-помаци. Дринов, Иречек, Пипин, Славейков чисто и просто ги нарекоха подложни. Според них, против песните възставаше здравата критическа наука и всичко снова, което до сега се знае за родопските българи-помаци, за техния бит, мирозъзерцание и творчество. „Не, казваха те, до сега има стотина песни, събрани от разни краища на Родопите, и ни в една от тях не се среща митологическото име Орфей (Орфен), и на индийски и други божества; още по-малко може да се

вярва уцеляването и запазването в устата на народа петдесетина хиляди стихове от най-отдалечените векове на старината; при това, между тия песни само една има – *Орфеновата песен* – с повечето от 2000 стиха! Когато всичките известни родопски – са кратки...“

Думата мистификация биде произнесена!

Издателят на Веда Словена се слиса. Всеки ден растящото недоверие в учения мир подкопаваше кредита на неговата намяра, която считаше за гордост и венец на своето дълго подвизание и самопожертвуване на попрището на българския фолклор. За един учен, който се самоуважава, това констатиране беше наравствено убийство. Но въпросът при все това оставаше още нерешен. Г-н Веркович питаеше блага надежда, че времето само ще му дойде на помощ и ще убеди противниците на Веда Словена в пълната нейна неподложност и истиниост, за чест на българския народ, равно и на самия издател. Неизвестността по тая работа все траеше. За да се премахнеше тя, имаше само едно средство, най-вярно, най-разумно, най-лесно: да се проверят песните на някои от местата, гдето са събирани, по-скоро, догдето са още живи някои от певците, забележени във Веда Словена. Чепинско беше едно от тия достъпни места, не бозна колко далече: четири-пет часа от Пловдив, столицата на Източна Румелия. Тая проверка направена сполучно, щеше да тури край на недоразумението, точка на препирните. А не беше нищо по-лесно. По предложение на пишуция тия редове, Постоянният комитет в Пловдив реши да изпрати Петка Славейков с тая важна мисия, и за тая цел му отпусна нуждната сума. По-компетентно лице за тая работа не можеше да се намери. Той незабавно тръгна за Родопите, гдето престоя цял месец. Няколко твърде интересни и които привлякоха на времето вниманието на филолозите статии, напечатани в *Наука*, за рупчоското наречие, бяха резултата на неговата заобиколка из Родопите. Но за Веда Словена почтеният деятел не донесе никакво осветление, по простата причина, че не беше ходил в чепинско, а в друг родопски край – Рупчос! Неизвестността проче е върху естеството на Веда Словена си остана. Румелийското правителство не намери вече време или охота да мисли за нова проверка подир несполуката на първата.

Общото мнение, обаче, отдавна взе страната на партията на скептиците. Веда Словена беше осъдена без съд, като мистификация. Един път станало това, всеки забрави Веда Словена, небрежното равнодушие замести и последния косъм интерес към нея. Не това същото, обаче, стори и издателят ѝ: той не можеше малодушно да капитулира пред такава присъда, която лесно можеше да бъде едно предубеждение, според него.

И ето един ден скоква, и от бреговете на Нева дохожда право на бреговете на Елидере, в дълбочините на Родопите, за да намери истинската защита на Веда Словена.

Ето защо и аз с такъв напрегнат интерес следях резултата от личните издирвания на г. Верковича в чепинско.

Те траяха няколко дена. Аз мога сега да обадя на читателите си какво се получи от тях.

Най-напред г. Веркович, придружен от г. Хр. Константинов, вещия познавач на чепинско, от чиито интересни сведения за тая покрайнина аз допълних моите, отидоха в чисто помашкото село Корова, за да дирят одного от певците, забележен от предговора на Веда Словена, като тамошен някой си Сюлейман Алиев. Коровският кмет направи най-любезна среща на стария филолог и при пиенето горчивото кафе до вълните на Елидере разказва му много любопитни неща за селото си. Но за Сюлейман Алиев кметът нищо не знае, не знаят нищо и другите разпитани старци коровски, не знаят даже да е съществувал в селото им помак, познат като певец.

Г. Веркович се завърна с празни ръце.

Второто разпитване в помашкото село Дорково нема по-положителен резултат. И там не съществува, нито е съществувал помак, не само певец, но и с име, под каквото го диреха.

Бутнаха и в Баня, и там същото. Г. Веркович не се обезсърчи. Той мисли, той е уверен, че помаците, под влиянието на някакъв страх или друго съображение, таят. Невежественото наше селско население не пръв път се е отнасяло недоверчиво към филолозите, които са го посещавали. Той се надява с времето да се долови до тържествуващата истина. Както всички изобретатели и откривачи, той ще бъде последният да се усъмни в сериозността на делото си. Не, той протестува против всяко загатване за мистфикация от негова страна.

Такова подозрение не може и да съществува у оногова, който лично се запознае с него. Г. Веркович е правдив и добросъвестен, и като човек, и като учен. Това е той доказал чрез многогодишната си деятелност и борба за правотата на нашата кауза в Мекедония. Па той и не владее до там български и още се изразява на половина по сръбски (той е бош-нак). За подлог, прочее, не може да става дума. Той и не се нарича право събирател на песните – тях ги е събирал друг, някой си Г-нов.

Има вече една утвърдена легенда за тоя Г-нов, която му преписва авторството на песните във Веда Словена. Тая легенда има твърде голяма правдоподобност, и чини ми се, че тя е набутала самата истина.

Онова, което разбрах за този Г-нов от г. Веркович, както и от други лица, които са се по-рано от мене заинтересували за него, не оставя никакво съмнение, че авторът на Веда Словена не са родопските българи-мохамедани, не е г. Веркович, а г. Г-нов. Той е авторът на двадесетината хиляди стихове, напечатани до сега, и на петдесет хиляди още ненапечатани!

Какъв и къде е сега, прочее, този чудовищно плодовит Омир?

Г. Г-нов живее сега в градеца ..., в Демирхисарската кааза, в Македония. В турско време, когато г. Веркович е живял в Серес и събирал материал по народното творчество на македонските българи, този господин, учител татък, донесъл му няколко народни песни, доста вещо записани. Подир по-близко запознаване, г. Веркович, като вижда, че може да има един полезен и интелигентен помощник в своите филологически работи, предложил му да се посвети изключително на събиране песни из страната, срещу една заплата от триста гроша месечно. Г. Г-нов драговошно приел това, дава си оставката от учителството и тръгва по работа.

В разстояние на две години той просто помазва г. Верковича с народни песни, едни от други по-важни, по-необикновени, по-невероятни, и всичките събрани от помаците в Неврокопско, в Чепинско и други покрайнини на Родопите, когато дохождали на македонските панаири, гдето ги карал да му пеят!

Г. Веркович, зашеметен от откритието на такова неизчерпаемо съкровище от славянското творчество, може би, и не проникнал добре в духа на това последното, поради слабото запознаване българския език, не помислил да се отнесе критически към богатите приноси на помощника си. Че той се не е ни най-малко съмнявал върху истинността им, това се види в предговорите, пълни с ентузиазъм и вяра в Веда Словена. „Аз не се надявах, пише той в предговора на втория том, че като издавах първата книга от древните български народни песни под заглавие Веда Словена, ще имам щастието по-после да откроя и събера в Родопските планини още по-богато съкровище от паметници на древната славянска народна култура от известни автори, в неизвестна страна Македония и още по-малко известни времена“. Г. Веркович, прочее, е вярвал в подлинността на всяко стихче, което му е донасял Г-нов, в чиято искреност той не се е догадил нито за миг да се подвоуми. Резултат на това прискръбно доверие е появяването в филологическия мир най-поразителната мистификация, която се нарича: Веда Словена.

Има някои, които и днес казват: Да приемем, че Г-нов е авторът на песните, но тогава трябва да приемем, че Г-нов е един нов Омир! За да

се съчинят всичките тия песни и поеми, изисква се силата на един гений. Веда Словена е едно море от поезия!

Има тука едно недоразумение.

Г. Г-нов, който, казват, е приел гръцко образование и, следователно, не е невежествен човек, с доста сърчност е успял до наниже една безконечна върволица песни, горе-долу подведени под размера на нашите народни песни, и ги е прошарил с имена от индийската митология и други чудати и непонятни фрази и думи, чрез което им е предал характер на произведение от дълбочайша древност, примка, в която тъй лесно падна г. Веркович. Възможно е в побужденията на г. Г-нова да е имало и патриотизъм: желание да се прослави и България със своя Илиада, която да не отстъпва на гръцката, поне по множеството на митологическите същества. Между тях – Орфен, сиреч Орфей – което ловкият г. Г-нов оставя на читателя сам да се сети, като си припомни, че гръцката легенда дава на Орфея за отечество Родопите, пославянени вече от автора. Това е всичкото. Колкото за вътрешната стойност на тия произведения, то я няма никаква: от поезия ни сянка не може да се намери, даже и смисъл много малко ще уловиш тук-там, и то при много добра воля. Във всичките тия хиляди стихове не може се набра нито толкова поезия, колкото има в коя да е истинска народна песен, или от чепинските, от които по-напред напечатахме тука. Веда Словена не е друго, ами една безкрайна галиматия, която благодарение на своите митологически имена и думи индийски¹⁸, можала за една минута да хипнотизира много умове. В това отношение може би г. Г-нов е истински Омир.

Този нашенски Омир е още жив. При всичките молби на г. Верковича да даде разяснения, той отговаря само онова, което стои в предговорите на Веда Словена, именно: че той е чул всичките тия песни от помаците, които са дохождали на македонските панаири, и ги е записвал тоз час! Казват, че и Министерството на народното просвещение го е канило да дойде в София за тая цел, като му е обещавало крупно възнаграждение, но той не е пожелал да дойде; задоволил се е само да протестува против г. Верковича, че несправедливо събирал лаврите на неговия труд!... Но най-чудното е друго едно нещо: Г-нов и днес продължава, при всичко, че не получава триста гроша, по привычка или по инерция, да съчинява своите родопски песни, пак по същия калъп, които се пеят само в Родопите на неговата фантазия, а не в географическите. Той вече

18. Каквито се намират и в *Рамаяна*. По това се види, че авторът на тия песни е имал тая книга на ръце.

е изпратил до Министерството още няколко големи сбирки от тях, в които вече изляза и името на цар Крума! Щастлив г. Г-нов!

За добра чест, г. Верковичевите заслуги лежат на много по-здрави основи, и той няма защо твърде да се съкрушава за изпарението на Веда Словена. Преди нея и после нея той е издал трудове по българския фолклор и отечествоведение, които му обезпечават за винаги едно почтено място в народната признателност. Тия ценни трудове нека ги наименуваме: съ „Песме македонских бугара“, „Етнографическа и топографическа статистика на Македония“ и ред други хубави членове по Македония, обнародвани в разни руски журнали. Той, прочее, може да прежали напечатаните вече и да хвърли в огъня ненапечатаните още купове песни – лесен продукт на твърде родливата фантазия на г. Г-нова.

XIX. Разходки. – Родопското небе

Дванадесет дена гостувах в Лъджане. Тоя срок ще ви се види малко дълъг, като се вземат предвид негодите на живота там във всяко отношение, както и отсъствието на общество. Дядо Даскал и моят хранител, Героолу, се оплакваша, че тая година ще бъде съвсем ялова за тях. Бедяха най-много изложението в Пловдив, което щеше да се отвори на 2 август, че то ще им вземе това лято обикновените гости от Пазарджик и Пещера, които пестят свободното си време и парите си за там. Не всеки може да си допустне разкоша на две разходки в едно лято! Аз бях вече изгледал чепинската природа и бях посетил всички места, които заслужаваха да се посетят. Когато се наскитах по върховете, аз отивах в ливадите на Луковица, и там, до нейните вълни, под сянката на върбите, четях последните руски журнали – аз се бях досетил да взема със себе си няколко от тях. – Любимото място за прочит ми беше още една висока моравка, на източния край на селото, засеняна от голяма върба и прохладена от гръмливата воденична вада, която чрез един бочен улей храни и една дръста. Зад тях е бичкиджийницата на дядо Даскал със своето ухораздирателно търкане. Концертът на всичките тия шумове: на вадата на улелите, на воденичните камъни, на бичкиджийския трион е заглушителен, но и той си имаше една своя мелодия – далеко по-приятна от глъчата в Героолувата кръчма, над която бе стоята ми.

Вечер, като притреперваше слънцето над Арапчал, през мрежата на върбовите клони отсреща ми, аз напушах това място и влазах в съседната четвъртита ливада, отвсякъде заградена с жива стена от върби. Там се разхождах около половин час в пълна самотия и тишина, догдето съвсем не отлиташе от източните планини последният багренозлатист блясък на слънцето. Тогава завяваше зефирът, смесен с дъха на косеното сено, и от околните лъки идеха гласовете на косачите, които се прибираха със сгънати коси на рамо. Звънците на стада, някъде зад шумака, задрънкват и полека-лека замират; някоя песен на закъснели косачки иде през листата... Сякаш, че присъствуващ в някоя пасторала на Теокрита и Мосхуса. Въз цялата природа падаше мека синкава сянка, гъстите клоначи ставаха по-сплъстени и по-непрозирни, а песните на птиците постепенно замлъкваша и вълшебен мир зацаруваше в небето.

Небето! Аз почти нищо не говоря до сега за родопското небе – фондът на всичките тия прелестни, или грандиозни картини на

тукашната природа. Не сторих това, защото трябваше много да говоря и нищо да не кажа. Нашият език е беден с живописни средства! Аз нямам думи, нита символи, за да дам понятие, макар и най-далечно, за играта на багрите на това разкошно поетично небе на Родопите, за безконечните бляскави и феерически ефекти от светлината в неговия лазур, облаци, утренни и вечерни; гдето нежните полусенки и тонове на цветовете и най-ярките отбляски на пламъка и на среброто се съчетават хармонически в ежеминутноменящи се картини. Това чудно божие небе, навсякъде прекрасно, това е живописно до омайност, благодарение на гористите планини – богати хранилища на пари – от които си приготвя багрите за декорацията на свода от тоя величайши Рафаело – Слънцето.

XX. Към Батак. – Някои размишления, които буди това име

Сутринта на 3-и юли оставих Лъджане и се запътих към долината на Марица, та от Пазарджик по железницата да се върна в София. Преди да тръгна, мене ми посочиха два пътя за там: единият, който минува през Костандово и Дорково, покатерва се по Каркария и пъпли на изток по гребена ѝ, догдето се спустне по северния му склон при Пещера: тоя път е конски път само и е по-късият: другият тоже тръгва на изток по долината, па възвива на югоизток, минува през Ракитово, покачва се по високото бърдо Бусак, което разделя Чепинската долина от Баташкото поле и през Батак удря право на север по течението на Стара река до Пещера. Тоя път е уж приспособен за кола, но е възможен само за кон. Той е дважд по-дълъг понеже прави голяма обиколка.

Но аз избрах него.

Исках да видя Батак. Имах неодолимо желание да видя местността с това кобно име, което буди в нашето въображение такива кървави видения и хвърля в нашата история зловещата заря на един пожар. Много страдания и тежки дни е прекарало нашето поколение, но, понесено от пороя на новия ни политически живот, то успя в кратко време да забрави миналото. Само едно възпоминание то не може още да забрави: Батак. Поне аз не мога без потръпване да произнеса това име.

Исках – и не ми се щеше. Не ми се щеше, по причина лежача в темперамента на повечето люде, а особено на днешното българско поколение. Страшните и проклетите възпоминания за тегла плашат душата на щастливия и на оногова, комуто те са чужди; мъчат я безполезно – на други, който лично ги е изпитал и носи недораслите рани от тях. Ние българите (позволете да кажа: тракийските), сме в тоя случай. Рядко ще има тракиец, който да не носи една рана в душата си, една загуба в живота си, една незаличима следа от няколко катастрофи и потреси в разни форми и размери, които сполетяха страната му в продължение на петнадесетина години. Априлското възстание през 1876 година опустоши западната част на Тракия; руско-турската война на следващата – изпепели най-цветущите местности на северната. Самия прелом, докаран от Съединението, велик исторически акт и чреват с такива важни последствия за нашето политическо бъдеще, наложи на Тракия нова, при толкова изкупителни жертви, които тя геройски поднесе на олтаря на отечеството.

Батак е страшен в 1876 г.; на 1877 г. той не поразява вече толкова, той не е сам, той има вече подобострастници: има вече Стара Загора, има вече Сопот, има вече Калофер, има вече Карлово¹⁹. Истина, че там рядко башибозуците набучваха на ножове децата, но човешките салхани и там бяха ужасни и кървави, но пожарите не изпепелиха по-малко тия градове, далеко стоящи по богатство, индустрия и развитие от Батак. Ако тяхното унищожение не предизвика почти никакъв ек в света, то е, че гръмът на войната беше заглушил всички други резове, в България от 1876 година не беше вече интересантна през 1877... Великото превъзходство на Батак състои не в големината на жертвите му, а в неговото историческо значение, неговата жертва предизвика войната за освобождение, жертвата на другите – остана безполезна. И ето защо, само Батак запазва правото най-силно да поразява нашите души с името си и да има обаянието на нещо, като българска Голгота...

Г-н Д. В. Манчев, не преди много, ми изпрати една новонапечатана своя книжка с надсловие: *Въстанието и клането в Батак*, на корици с радостен яснозелен цвят, неприятен и несъответствен на онова, което съдържаха книгата.

Когато се видяхме, той ме попита как ми се харесва тя.

– Не мога да ви кажа – отговорих му.

– Защо?

– Аз не съм я чел още.

– Защо? Нямате време?

– Не, нямам кураж.

Когато г. Манчев изслуша психологическите мотиви, които ми прехва толкова труден прочита на книгата му, той ги намери уважителни и има добрината да се съгласи с мене. После клюмна с глава и прибави меланхолично:

– Представете си, три месеца как съм напечатал „Клането в Батак“, а само седем книги съм продал!

Кога тръгнах за Родопите, аз взех книгата с мене и намерих я написана доста вещо и проникната навсякъде с искрена патриотическа скръб. Значи, не е лоша и не за това не се купува. Признанието на г. Манчева, прочее, дава мярката на психическата енервираност, в която още продължава да се намира българската публика – при някои спомени...

Да, никой няма кураж да чете за Батак.

19. Карлово не биде изгорено, само мъжете му бидоха избесени.

Както и да е, аз вече тръгнах към него.

XXI. Из долината на Мътница. – Бусакът. – Нови видове

Тоз час навън от Лъджане пътят залькатуши между посеви от зелени ленове и царевица. Вървахме сега из напречната хоризонтална линия на Н-то, която съединява две вертикални. Тая равнина, дълга два часа нещо, се оросява от речката Мътница, която два пъти минувахме и твърде заслужено носи името си. Тя иде от Баташкото блато, като си намира път през един разцеп на Каркария. Сутренното слънце, високо излязло над черните ридове на Каркария, озаряваше с някаква пролетна свежест живописните с бориките си хълмове на дясно и от мене; по тревите и билките трептеха още капчици от росата. Денят бе прекрасен, небето чудно синьо. Медю (Мехмед), кираджията, който е речовит, постоянно ми сочи нивята на дяда Даскала, моят лъджански ханджия. Научаваме се, че той бил богат землевладелец, защото недвижимите му имуществва възлазят на стотина уврати спорна и плодовита земя. Медю ми посочва една нива, до която печално стърчи щъркелът на един пресъхнал кладенец.

– Виж, казва ми той, тая нива по-напред, в турското, беше селска ливада, и селото оставяше да коси сеното й само един човек. А пък тоя човек беше борчлия да пази и да чисти тоя кладенец, да нагледва и да чисти баните. За хаират беше...

– А защо е сега пресъхнал кладенецът, и баните – мръсни?

– Селото, за да спечели три-четири лири, продаде ливадата на дяда Даскала. И от тогава, както видиш, запусте всичко.

Тия думи на Медя не ми казваха нищо ново за осъдителната наша черта да се отнасяме с немарение към запазването общеполезни постройки. Само турците бяха способни да ги ценят и правят жертви за подобни неща. Обичаят на хаират е една от първите техни граждански добродетели. Безбройни и великолепни обществени сгради: джамии, мостове, чешми, които вред у нас наумяват за пребиванието на турците, свидетелствуват за тая истинна хуманна черта в тяхните нрави. Самите християни оставят безпечно да се разсипват тия постройки, гдето турците там отсъствуват, или, по бедност немогат да ги поддържат.

Из пътя към нас се присъедини и едно момче, яхнало на муле, което отиваше за Ясакория, село отвъд Батак.

Най-напред мълчаливо и свенливо, то най-после продума и тутакси,

както става във време на пътуване, завърза се, без никакво запознаване, жив разговор между нас. Иванчо е естествено развито селянче, грамотно, защото намери Ракитово на картата, па много силно се интересува за София. Тя стои във въображението му, като един чудесен и вълшебен град, за който то слушало от някои селяни-солдати. Особено той е любопитен да знае колко ли струват златните лъвове на Шарения мост... Разпитванията му се учестяваха, и все детински и незначителни. Подосади ми, и аз незабелязано въдворих разговора между него и Медя; и разговорът се пренесе на почвата на местните интереси. С учудване аз пак слушах водача си да приказва на един език, съвсем отличен от езика на първия ми водач по Арапчал. Тоя език бе същият, който се говори в пазарджишко. Обяснявам си това с честото Медюво посещаване Пещера и други полски места в качеството си на кираджия.

На Ракитово стигнахме по 8 1/2, часа. То е голямо, населено от помаци и християни, и е живописно разположено между хълмите и бърдото, що заграждат Южния залив на тая част от долината.

Поехме урвата на юг от Ракитово и чрез много лоши зигзаги се изкачихме на върха на бърдото Бусак. От тук още по-хубаво видяхме гребена на Родопите и цялата възточна част на долината, райски хубава от тука, с Дорково в северния ѝ кът, с Констандово в средата, бялнало радостно своите стройни минарета, и с Ракитово, разположено с мозаична прелест под нас. Далечно на северозапад се мержелят, като бели облаци, някои снежни върхове на Рила или на Родопите, които от тук мъчно могат да се определят. Ние продължавахме да вървим по обраслите с редки, но великански ели рътове на бърдото. Пътят ни завожда все повече в дълбочината на неизходен горски хаос, който не се свършва. Подир обядване и почивка под сянката на елите, при веселото шуртене на едно планинско чучурче, на самия път, ние продължихме пътуването си, от всякъде заградени от зеления зид на гората. Понякога пътят ни извеждаше на някой връх, от гдето пак виждахме още по-добре Рила и снежните висоти на Родопите. Аз познах вече и Мусала, и от тук му се поклоних. Аз му даже казах: добро видение! Защото планът ми беше подир Чепино нему да бъде гост. Но съдбата не допусна и тая година да направя това поклонение на родопското величество. Когато излязохме на най-високия хълм, пред нас на изток между дънерите се лъсна чудно зеления килим на едно равно поле – Баташкото.

Аз се спрях с възхищение пред тая рядка картина.

XXII. Баташкото блато

Първата ми мисъл, като хвърлих поглед на Баташкото поле, беше да видя съгласно ли беше с действителността моето досегашно представление за това поле. Защото във всичките си пътувания към нови места аз имам привичка, която ми доставя не малко наслаждение, предварително да си възсъздавам във въображението вида им и при виждането им да сравня до какъв размер съм се измамил в моето духовно прозрение. След като дадеш така на мисълта си усърдно да поработи, първия сюрприз става много по-приятен... Аз препоръчвам това правило на туристите. Напрегнатото ожидание и будно любопитство създават ти, като едно предвкушение на удоволствието, което ти обещава новата, никога невидена картина.

Баташкото поле, което само по едно име знаех, аз си представявах горе-долу една тъжна, каменлива котловина, прошарена с редки дървета, стеснена между планини, с високия Карлък от юг, във вид на твърде изпъкнал и заострен конус, със село Батак на единия край, а противоположният, състоящ от една обширна локва, задрямала в тъга и пустош, в която се огледва небесния свод със своите облаци. Въобще, представлението не беше хубаво. Чини ми се, че на това предубеждение много спомагаше и самото име „Батак“, защото имената, каквото и да говорят някои, хвърлят някакво таинствено обаяние или грозота въз нещата не само които още не знаем, но и които познаваме...

Е добре, аз имах пред себе си една долина божествено хубава със своя неначет яснозелен смарагдов килим. Нито едно дръвче, нито едно храстче, нито камъче, нито тъмна точка не нарушаваше хармонията на зеления цвят по тая чиста и гладка, като едно езеро, равнина... Склоновете на околните планини бяха гористи горе, а хълбоците им прошарени с големи или малки групи борики, които се разхождаха живописно по зелените стръмнини; само от южната страна горите слазяха доста низко.

Карлъкът се издигаше цял гол на югоизток, в дъното на хоризонта, а от страните му се редяха други разлати висове.

Според картата тук трябваше да бъде и Баташкото блато. Никакъв признак от блато. Но Медю ми каза, че именно този зелен килим е блатото! А Батак се тулел на изток в един дол. Спуснахме се долу. Пътят минава по южния край на блатото, а то се простира далеко на север, все гладко, широко поле, покрито със зелена сочна паша. Някъде се

забелязават малки петна от по-прясна зеленина, каквито дава мократа почва на тревата, или ивици от белизньав бурен, които, при вторачено взирание, излиза, че е низки пълзящи върбалаци. Минуваме две речици, които идват от южните урви и се втичат в полето, гдето тоз час изчезват. Те, и други още, хранят блатото, което именно съставлява плоскостта на това поле.

Тоя широк, зелен килим крие непроходими търсавища, застояли гниещи локви, бездънни водни провали, които от тук се не подозират. Над блатото, при което имат вечните си жилища, се вият, като безмълвни сенки, усамотени групи на дивите патки, диви гъски и тежки жерави, за които тръсавището пази богата пища от разни риби, смрадливото месо на които не може да блазни човека. В тъмните прибрежни бурени имат леговищата си зайци, лисици, дори вълци. Коварството на кашавата почва ги обезпечава от безпокоенето на хората. Тая страховита мочурлива равнина, която поглъща, като бездънна делва, потоците на всичките околни планини, скрива големи опасности за непредпазливия пътник или животно. Всяка година почти тя поглъща някоя жертва. Медю ми разправя истории за страшни потъвания, от които настръхва човек... Особено в мъгла или зимни нощи, когато снежна пелена закрива и търсавището, и пътеките, които го заобикалят, подобни нещастия стават най-лесно за неопитния пътник. Заблуди ли се веднаж в тръсавището, той е загубен: всяко движение да се повърне го задълбочава повече, всеки напън да си извади крак повече го повлича надолу в таинствената гибелна пропаст. В романа си *Les misérables*, Виктор Хюго, за да изобрази отчаянието, ни е дал една страховита алегорическа картина на едно затъване и изчезване на жив човек в някои крайбрежни пясъчни тъсми на французките ланди. Аз си спомних сега това описание. Има ли смърт по-ужасна? Едно бавно, очевидно, неизбежно, неотвратимо, като съдбата, пропадане на човека, без да му е позволено да разчита на никаква човешка помощ! По-лани един помак от Костандово затынал с коня си на самия край на търсището, и там издъхнал, смазан под тялото на животното.

Лятно време, при голяма суша, търсището на значително пространство пресъхва; тогава една пътека го просича по на север и съединява по-пряко чепинските села с Батак.

Сега ние държахме пътя, който минува по южния край на блатото из полузасъхнало, с подозрителен вид, търсавище; но в дъждовно време и той е непроходим: търсавището пак наумява за своето съществувание и гони пътниците да избират още по-южен път, по самите поли на

планината. Многобройни батаци и тини, обаче, и сега на много места затрудняваха вървежа ни; минаваме планински речки, които на някое разстояние от нас потъват в почвата.

XXIII. Един пловдивски хамам в Баташкото блато...

Това Баташко блато ми докара на ума една историйка, която се бе разиграла преди десетина години в един пловдивски хамам, който днес е превърнат в архив, а тогава играеше ролята на White Hall на Източна Румелия – Областното ѝ събрание. Баташкото блато биде намесено в пренията по един свършено нечаен начин. По повод обвинението, че владее неправилно воденична вада, която изтича из един обилен извор край Марица, между Пловдив и Пазарджик, депутатът К. обяви, че тоя извор не черпи водата си от Марица, както уверяваха противниците му, а от Баташкото блато! В потвърждение на тоя факт той разказа историята на една овчарска тояга, която, изпусната в Баташкото блато, излязла подир време из споменатия извор! Тая наивна легенда, стара като света, разсмя цялото Областно събрание.

Това Събрание, впрочем, имаше често причини да се смее. Неговите разнородни, от разен умствен калибър елементи, отнихаха еднообразието почти на всяко едно заседание, чрез някоя духовита дума, чрез някоя оригинална, смешна и даже цинична острога или... плоскост.

Членовете на това законодателно тяло и днес още си спомнят с ухилване, първите думи, които падаха от устата на привременния председател на Събранието²⁰, което той отваряше:

„Господа членове на Облѣснатото събрание“²¹.

Един директор – тъй се наричаха румелийските министри – се оправдаваше от едно обвинение на непредвидливост.

– Не съм пророк, казваше той, за да предвидя бъдещето.

– Ние ви плащаме да предвиждате – отговори му обвиняющийият вития.

Друг оратор, веднаж остро укори за нещо началниците на вероизповеданията, що заседаваха по право в Събранието.

– Не нападайте духовните пастири, отговори му един депутат грък,

20. Привременен председател на Областното събрание до избирането на постоянно бюро ставаше по право най-старият между членовете му. Обикновено такъв биваше католичкият владика Monseigneur. Като не българин, той накарваше да му напишат няколко български думи, с които трябваше да се отвори сесията, с латински букви. Понеже тия последните не всегда изразяват точно българските звукове, то произнасянето им биваше неправилно.

21. Вместо: Господа Членове ка Областното Събрание.

защото всички сме овце в някое паство...

– Ти си овца, господине! – изкряска му ораторът²².

Един депутат, доста ограниченичък, който винаги се поздравяваше с весели шушуканета и хиленета, когато станеше да говори, при едно разискване за даждията, в горещото си рвение да ги намали, на своята избирателна колегия, каза:

Знайте, господа, че на моите рамене стоят 40,000 земеделци с воловете си и с магаретата си!

Същият беше захванал веднаж една своя трагическа реч с тия думи:

– Господа, жално ми е, дори *печално!*...

В камарата някои затананика стиха от известната песен на г. Петра Иванов:

Жално й туй нещо,
Жално, печално!...

Всеобщ хохот.

А депутатът от П., по същия случай, обяви, че неговата колегия (от която сам беше родом), трябва да се освободи от даждие, защото ражда само дренки и мулета – понеже е планиниста.

При разискване закона за данъка „сърчим-параса“, що се налага на свинете, вземаха живо участие почти всички депутати, застрастени по

22. Любопитният може да наиде и други хумористически епизоди от източно-румелийския парламентарен живот в духовития разказ: *Слабите на деня*, от г. Ив. Ев. Гешов, напечатан в „Библиотека Св. Климент“. Позволявам си да приведа в цялост следуюния: „В същото «блъснато» събрание, разказва г. Гешов, друг директор, други път, повдига хомерически смях с едно свое твърде оригинално обяснение. Разискваше се законопроект за гражданското състояние – *у'êtat civil*. Тоя законопроект беше съставен от един чех-юрист, а после преведен на български. В едно място той гласеше, че когато някой умре, кметството на оня град или онова село беше длъжно да издаде за погребението на мъртвеца едно свидетелство «без платно и без ковчег». Стана един представител и поиска обяснение от директора върху тия думи. Високия сановник се изправи, тури очилата си, и откак прочете два-три пъти въпросния пасаж, заяви, че мисълт му била явна, че той имал за цел да позволи да се закопават без платно и без ковчег умрелите! Жертвата бе паднала в примката. Скокна изкустният ловец, който бе поставил тая примка, и заяви, че по-груба грешка не може да бъде. Г. директорът нямал, освен да попита своя чех-чиновник и шял да узнае, че когато писал законопроекта той е искал да постанови щото свидетелството за погребение да се издава «безплатно» и без «гербова марка», тъй като *колчег* (написано погрешно: *ковчег*), по чешки значело гербова марка“.

Това тълкувание беше правото, и един концерт от смехове, кикотения и хиления поздравил посрамения директор.

тоя въпрос. За това, прението се проточи досадително много.

– Предлагам да се прогласи изчерпан въпросът: камарата замириса на свинщина! – извика един депутат.

Остротите и каламбурите, често от лош вкус, идеха обикновено от неколцина само депутати, глумци по природа и взимането от тях думата винаги се последваше от любопитно мълчанне... Ала понякогаж и съвсем сериозните даваха причина на веселост. Така, депутатът дядо Ф. гневно измъбра случайно обърнатия към него оратор Н., който говореше по внесения законопроект за филоксерата и често повтаряше тая дума, още нова у нас.

– Гледай там на друга страна, като приказваш – извика му той.

Бедният старец схващаше в тая дума съвсем неприличен смисъл.

XXIV. Семерлан. – Любовта в Родопите

Подир половина час газене през търсавището, пътят хвана да се издига по хълма, който ни загуляше Батак. На самия връх на тоя хълм се подава единствената сграда, която наумява за близостта му: то е плочният покрив на митническата стража. От дясно се издигат постепенно омайно хубавите поли на Семералан, накичен и с отделни групи борови гори от една неизразима дивота и прелест. О, каква природа тук, разкошна, почти неначета и поетическа! Тая картина ме прави да забравя много други, които считах безподобно хубави. Решително, Родопите, едни по своята ширина и безкрайно разнообразие на направата си, могат да се гордеят с богатството на подобни изненади и разкошни видове. Погледът ми постоянно бягаше по гладките силуети на Семералан и на Карлъка и на по-възточните височини, из една дипла на които се ниши твърде красиво турското село Енимахала, половин час на изток от Батак. Един час оттатък бърдото, на което е залепено това село, се намира Ясакория, село българско, отечеството на другаря ми Иванча, който ми дава дълги сведения за бита на съселяните си.

Който помисли, че в недрата на Родопите животът е глух и еднообразен, лишен от оня драматизъм, който е способен да даде само стълкновението на силните страсти на любовта или честолюбието в по-свободното и интелегентно общество на градовете, много ще се излъже. Иванчо ми разказа сцени твърде романтични... Ох, и в Ясакория сърцата любяат, мразят, страдат; мъчният планински живот, ако е застъпил изнежената им чувствителност, не е никак засегнал светия пламък, който гори в тайника на всяка човешка душа. Самоче тоя пламък се потая дълго, както оня на вулканите, за да избухне, когато фаталността рече, с неодолима груба сила. Иванчо ми разказа за кървави отмъщения, за съдбоносни решения, произлезли от любовна ревност, която в София би дала само зрелище на противни и смешни скандали или на постидни компромиси... Родопчаните са малко по-груб народ в изказването своите чувства на ревност, и аз не съветвам на Алфонсите да ходят в Ясакория...

Жителят С. от това село, например, узнава, че едно солдатче е нарушило чистотата на неговото съпружеско легло. Той го пресреща късно в един дол на планината Санджак, когато се връщал от Фотен, и го пробожда в корема, за щастие, не смъртоносно. Шест месеца пролежало бедното момче от тая рана и две години се протакала съдбата на С.,

която най-после се свършила с оневиняването му, по недостатък на доказателства. Хитрият мъстител успял да си устрои alibi.

Най-последното и още свежо в умовете отмъщение на наранената любов е особено романтично и наумява малко италианските сюжети на Чиямполи. Кметът Д. в Ясакория се влюбва в годеницата на един съселялин – мома твърде хубава и богата – което не ѝ пречело да пасе бащините си стада. Подир настойчиви задирянета интересната овчарка, кметът успял да ѝ спечели сърцето в ущърб на годеника, решава свършено да му я отнеме. Планът се скроява от двамата. Един ден, когато овчарката пасла стадото на поляната при една гора, Д. дохожда с коня си, грабва я, уж на сила, мята я на седлото си и препуска с драгоценната си плячка, както легендата изображава в нашите черкови св. Георгия. Но къде препуска героят? Към самата Ясакория, през улиците ѝ та в къщата си.

От този час овчарката била жена на кмета, който още сутринта си дал оставката от кметската длъжност, решен да посвети всичките си минути на щастието си... Отритнатият годеник, за общо смайване, се отнесъл много хладнокръвно към позора си. Той продължавал да си гледа работата. Всеки помислил, че той философски прежалил загубата на годеницата си, която сега давала галбите и целувките си на бившия кмет. Но една вечер, когато този се завърщал дома си от полските си занятия, гръмва пушка и куршумът писва край самото му ухо. Но заранта отритнатият годеник не се намерил в селото. Няма го и до днес.

– Той е сега в Райково, зад границата – завърши Иванчо, като ми сочи към Семералан; – когато научил, че не бил ударил Д., щял сам да се опушне от яд. Д. го обади на турското правителство и то го хванало, но после го пак пустило... Не намерили кабахат... Това се вика ръз... И аз да бях, и аз щях да пушкам.

– То за него лаф не ще – потвърди и Медю, който заедно с мене слуша внимателно историята.

– Какво прави бежанецът сега в Райково? – попитах.

– Там се е заселил, отишла е и майка му... Търговия прави, па е забогатял... ама никога няма да се жени веке, така ще си умре ерген.

– Така, право либе веднаж бива – добави Медю.

– Ама като се изминат седем години, той ще се завърне в село – казва Иванчо със самодоволствие.

– Как ще се върне? Нали ще го дадат под съд?

Не, като се изминат седем години и не хванат някого, макар и да е убил, то законът го опрощава.

– Кой закон?

– Нашият, българският закон – отговори Иванчо самоуверено.

Оставям на грижата на правоведците да проверят истиността на Иванчовото юридическо откритие в нашия наказателен кодекс... Но мене тогава ми дойде на ума друго едно скорошно, много по-трагично събитие, което току-що бях научил от Лъджане: самоубийството на младия офицерин Белопитов на Марициния остров при Пазарджик, след нараняването любовницата си и баща ѝ, в минута на едно изстъпление на дълбока уязвена любов и на самолюбие... Решително, много се лъжат ония, които продължават да уверяват, че у нас романът не може да се роди, защото му липсва в бита ни главният елемент: трагически перипетии на любовната страст. Вълната на живота у нас постоянно разлива и разширява своите талози до най-мирните и плесенявали кътове на народната душа. Има ли голяма беда в това? Не мисля. Това чувство до сега е двигател само на решителности, черни или грозни: утре може да стане – на възвишени и благородни...

XXV. Една българска Голгота

Кога стигнахме на върха на голата могила, при митната стража, на изток се отвори един дълбок, дългнест дол с река в дъното. А в дола и по урвите му се лепяха бедни, сиви дървени колиби, покрити с плочи, а по-горе зад тях зеленчукови градини и ленища.

Пред мене стоеше Батак.

Не е имало местност, която да съм виждал пръв път с такова вълнение и стискане на сърдцето, както този градец. Чини ми се, че същото тревожно чувство изпитва всеки българин, който знае своята история. Батак! Ето Батак – изгубеният в дълбочините на Родопите градец, който на 1876 год. внезапно придоби световна знаменитост, каквато никой български град до тогава не бе имал нито на една стотна част. Батак беше нашето Мисолунги, ако не по героизма, то по ужасите на клането си, и още повече – по последствията си. Както Мисолунги потресе цяла Европа, вдъхнови поетите ѝ, доведе флотите ѝ при Наварин, така и Батак изпълни със страшния си ек двата свята, преобърна цяла Англия на митинг, възпламени величайшия трибун на века, Гладстона, и величайшия му поет – Виктор Юго. Първият, със своите *Български ужаси* направи България симпатична пръв път на света; вторият – пръв път има случай да си спомни, че съществува на света България и да направи за балканските славяни известния си пророчески въззив към Европа²³. Истина, че като същи французин – във война с географията – той беше турил Батак в Сърбия! До него ден французкият поет в огромната си и дълговременна писателска деятелност само веднъж и неволно бе споменал *bulgares* (за ритма на *cigares*)²⁴ дума хвърлена, като ругателен епитет на съдейците на Наполеона III по държавния му преврат в 1852(24). Излишно е да прибавим, че без Батак нямаше свободна България! Ние въздигаме величествени паметници на юнаците в борбата за българска свобода: Хеопсовата пирамида би била малка за паметника на Батак, комуто се дължи освободителната война.

23. Подир Баташкото клане и Сръбско турската война на 1876 г.

24. В сборката „Les Châtiments“ в стихотворението: „Cette nuit là“,

Les chefs attendaient l'aube en fumant leurs cigares
O Cosaques! Chauffeurs! Rontiers! Bulgares!

Аз се спускам към дола на полегатия склон на хълма, който ни затуля още по-голямата част от селото. Карлъкът по-лесно ми откроява своята разтегната пирамида в недосегаемата си висота. Цветущите му зелени поли царствено се спускат дори до самия Батак, като една мантия на императрица. Не може да повярва човек, че в такова красно място е могло да се извърши такова грозно нещо: въображението, готово да вижда всяка страха в страшна обстановка – защото потребност от хармония вредом се чувствава – охотно си представя Батак съвсем в помалко живописна картина. Истина, че тук всичката красота е Карлъкът. Самият Батак, когато се озовахме в него, ми се представи много по-грозен и по-тъжен, стиснат, почти задушен, от голи каменливи ярове. Рядко има град по-нешастно разложен. Може би отегчителното впечатление се увеличаваше от зрелището на голямата сиромашия, мизерия и безпомощност, която отвред ме обкръжаваше. Тия къщици, набързо съградени на пепелището на първите, са сърцераздирателни по своя нещастен вид, те изглеждат не само печални и глухи, но и глупави. Зданията могат да имат също глупави физиономии, като човеците. Същия безжизнен печат на един тегловен живот, мъртвило и затъпение носят и жителите. – Който не можа да иде в Батак да види това, навярно ще го е видял в други разорени крайове в Тракия: Сопот, Клисура, Калофер и пр. Оцелелите от огъня и от ножа нещастници, които са предпочели да си зароят съществуванията в пепелището и гробищата на своите близни, приличат на повяхналите бурени, които развалините са пропуснали на свят божи, за глухо, охтичаво съществуване. Сякаш върху тези бледни, изпити, плахи лица още стои отвратителната маска, лепната само от страха и ужасите на катастрофата. Тия хора, от които всякой е изгубил най-малко един член от семейството си, приличат на хора остали живи, подир тежка ампутация. Питаш се кое ги привлича в това място, какви сгоди, какви възпоминания, какви надежди? Последните не никнат вече над едно пепелище, както радостта не никне из един гроб. През всичките тия разорени градове на отечеството е минало проклятието, вечно нещастие е намерило леговището си. Запустението почнато фатално, пак тъй фатално, се продължава, расте, чумоносната сиромашия обезобразява телата, изродява душите, понизява човечината. Който иска да види най-лошите, най-озлобените, най-антипатичните хора, нека да поживее в разспаните места на Тракия. Вечно съзерцание на дрипите, на развалините, на неизлечимите язви, чужди и свои, не смирява, а раздражва духа. Умразните нагони подават се на яве; призракът на глада, вечния другар на тия съсипани, не извиква никакви добри чувства. Мизерията

не по-малко от слободията на богатството е един извор на нравствени грозоти и падения...

Батачанки, впрочем, по изгледват бодри и здрави със своите мъжки, груби лица и едри снаги, цели облечени в черно, по местния памтивечен обичай. Тоя траурен цвят напълно хармонира с трагедията на родното им село. При една чешма до главната улица, що върви надлъж по Стара река, куп от тях любопитно ме изглеждат и шепнишком ми казват „добре дошли“. Има някои стари. Аз се вирам в тях и питам се дали не са били свидетелки на клането? Да, непременно. Как са остали живи? По едно чудо, види се. Може би са били изтръгнати из харемите, гдето са били отведени... Аз посрещам техните скръбни погледи и мисля си, че съзирам в тях отблясъка на някакъв пламък, може би оня, който изпепели Батак...

XXVI. Старото Гробе. – Епопеята на един отвлечен мост и на една изчезнала къща

Иванчо се прощава с нас и отива на друга посока – към селото си. Ние възвиваме зад един ъгъл и слазяме при гостилницата „Македония“, или „Москва“ – не помня добре. В кафенето аз разпитвам ханджията где е старата Баташка черква – черквата на клането, която знам, че е съхранена. Аз имам на разположение само един и половина час за почивка, за това искам да се възползувам от нея, за да мога да видя знаменитите паметници на Батак. Ханджията, който ми се чини, че е цинцарин, разбира моето любопитство и ми дава куп сведения за клането, сред заглушителния вик на рояк сополоиви деца, на които той е баща, и които му се мятат по рамото, по гърба, по коленете, или го дърпат; или си нанасят удари и реват, като бесни. При тая несносна врява на мръсните маймунчета струва ми се, че се намирам още в Солунска улица в София...

– А вие как оцеляхте? – попитах ханджията.

– Аз бях дете, мене ми завиха чалма и ме заведоха в Баня. Сетнека, като се научиха консулите, извадиха ме от там...

Той ми посочва на къде е черквата. Аз бързо излязох.

Чувствавах, че съм силно развълнуван, кога тръгнах по показаната ми посока. Спомените за страховитите сцени, на които тая съща улица е свидетел, ми турят мравки под кажата. За да не се заблудя, обръщам се към един стражар, когото срещам, да ми посочи по-добре черквата. Той е толкова любезен, щото сам ме повежда към нея. Той е пещерец и ми каза, че е дохождал в Батак тоз-час подир клането, на което знае всичките ужасающа подробности. Без осветлението на тоя чичероне много неща щяха да ми останат неизвестни или тъмни. Ние държим улицата, по течение на реката. Недалеко пред нас, над жалките къщурки с плочни покриви, възвишава се гол рът с каменни гробища на върха. Мисля, че там се покояват останките на мъчениците. Питам за това водача си.

– Това го викат „Гробето“ – те са стари гробища – обажда ми той. – От там въстаниците са гръмнали четири пъти с черешовия топ против турците, още като не си предали оръжието. Битки са станали няколко около селото, преди да изминат батачани да си сложат оръжието... Паднали са повече от стотина турци.

За битки около Батак малцина може би да знаят у нас. И аз признавам се, не подозирах такова нещо, преди да прочета книгата на г.

Манчова. Мак Гахан и Скайлер, едничките, които са писали за Баташка-та катастрофа, ни разправят в кореспонденциите си само онова, което са видели и заварили от следите ѝ, два месеца по-после. Знаеше се само за приготовление за бунт, но за битки и за черешови топове – не. А в горната книга намирам всичките тия фактове, и още много други, които ни доказват, че полудата на бунта не е била така по-малка отколкото другаде и тука са го предшествували войнишки обучения, левове на калпаците, ексцентрични униформи на въстаниците²⁵, изпращания борците на позициите със сълзи, с китки и песни от страна на възхитените моми и невясти, и „честито ти“, и ликувания, и всеобщо пианство от безумен ентузиазъм!

Както и при разбунтуванията на другите места, турското население в първия миг изтръпнало, обхванато от някакъв панически уплах, за да се смени тутакси със самоувереност и със фанатически бяс и жажда за безпощадно изстребление на българите. Свирепите нагони особено оживяли в дивото и природно зверско мохамеданско население в Родопите. Тук са били сборни пред Батак, в многохилядна дрипава и обръжена сган, мюсюлманите от Енимакле, от Барутина, от Беглика, от Чепинско, под главното началство на Барутински Ахмедага, полицейски началник на всички доспатски села. Както узнаваме от книгата на г. Манчов – две

25. Авторът на „Възстанието и клането в Батак“ охотно и не без хумор се простира върху тоя предмет (стр. 57). Ние превеждаме целия къс, за да дадем по-ясно понятие за възбуждеността на една епоха, в която ставало нужно аксесуалните, или баналните неща да излязат на първия план, без да се е чувствувал от никого комизмът им, който сега тъй бие в очите ни.

„Вънкашната форма“, казва авторът на горната книга, „е първата слабост на човечеството. Тя се видяла като първа необходимост в очите на всеки, който могъл да носи пушка на рамо – както задълженото преобразование в новия живот. Наред с пушките, пицовите, захванали да се влечат бързо по улиците ягнешки, ярешки, овчи и кози кожи, които с неимоверна скорост са се преобръщали на високи, макар и прости калпаци, много по-страшни от най-страшните казашки – и са се натъквали на главите. Но това само не стигало. Всеки виждал, че за новия войнишки живот турските потури не са сгодни; – пък и за самото тържество – неприлични. Случайно тия нужди и нови желаниа намерили до нейде удовлетворението си. В селото имало няколко склада от шарени влашки човали, които се отворили, разграбили и раздали на жените да ги преобръщат на панталони, прилични на попските, като чиста народна форма. Още в същия ден мнозина излезли на назначените позиции с тия дрехи, шарени като дъждовници с калпаци от цяла овча или козя кожа! Тая външна премяна се счела от самите селяни за такава необходима, че един сиромаш, който най-напред си бил продал воловете, за да си купи пушка, като нямал с какво да си промени формата, и като не можал да свари влашките складове взел та си zakлал едничкото свинче, одрал му кожата, обшил я с шила и я надянал на главата си!“

господствующи и еднакво силни чувства са тласнали тая полуразбойническа глан към опустошението на Батак: ненавистта против гявурите и лакомията за грабеж и обир. Последното ясно се види от снова, което е ставало преди изстреблението на батачани: предварително били им са обирани или чрез мъки изтеглени всичките пари и нанизии, били им са свалени всичките дрехи от гърба, най-напред са щадили срамежливостта на жените и им са оставяли ризите, но скоро и тях ги карали да събличат и да лягат съвсем голи на дървника. Унижението е надминувало ужаса. Страшната погрешка на предаване оръжието си, без да спаси Батак, направила е агонията му по-зла и е отнела на гибелта му оня печат на героизъм, който прослави Перушица.

На едно място стражарът ме спира.

– Тук беше мостът, гдето турците колежа на дървник батачани... Около триста души мъже и жени са посекали тука с топор. По-напред са ги събличали голи да се не опръскаат дрехите. А джелатите се превързали с червени престилки, взети от батачанки, и тях да ги не омаца кръвта... Триста глави са паднали тука, реката се зачервила и чак в Пещерата видяли как е кървава...

Аз с трепет си спомням, че тоя ужасен мост е същият, за който говори Мак Гахан. Питам какво е станал.

– Отвлече го по-лани реката... Ето тука са пък трапищата – те още личат – гдето са били заровени главите и трупове... А там при Богдановата къща има други дупки... Когато дохождаха англичаните подир два месеца да изпитват, конете им потънали до колене в меса и трупове²⁶. Един грабна една китка руси косии от главата на дете и една детинска ръчичка и ги скри в джеба си... Той плачеше, като дете... Той по-после в Смесената комисия, когато турците искали да уверяват, че убитите са само бунтовници, той извадил косицата и ръката, турил ги на масата и викнал разярен: „На бунтовник ли са тия? А? Кажете, на бунтовници ли са тия?“

Аз се спрях и мислено виждах моста, под който Стара река влачи плачевно шумящи вълни; спомнях си всички потресающи ужаси, неми страдания, безмълвни и покорни умиралки под топора на няколко стотини батачани. Тук се е извършил последният акт на баташката кървава драма; първият ѝ е имал театър Богдановата къща, мястото на която водачът ми посочва през реката. И там и тук страдалците доброволно, покорно, мълчаливо са слагали главите си под топорите; нито плач, нито

26. Мак Гахан.

молби, нито съжаление за живот! Нечеловеческия ужас е бил сковал усатата, затъпил чувствата, унищожил съзнанието на нещата, ужасна хипнотизация на смъртта въз жертвите си, които я чакали и приемали с някакво тъпо и сънливо хладнокръвие, което би било съблимен героизъм, ако да не извираше из паниката. При Богдановата къща, например. Там топорът се непрестанно вдига и сваля, главите отхвъркват, сподирени от горещ чучур кръв, и други глави се намещат на дръвника. Някои го даже прегръщат с две ръце, като любовници и прилепят по-добре вратовете си, за да олекчат работата на острилото... Всеки е чакал с безмислено спокойствие и с мъртвешко лице реда си. Като му додел, бързо се събличал, хвърлял дрехите и парите си на башибозуците, ням и блед като стена, сам е оттеглял обезглавения труп към грамадата други и му е лягал на мястото, под удара на топора. Тая страшна нечувана и хипнотическа готовност за смърт са споделяли на равно мъжете и жените – последните си имали особени дръвници. А тука – за дръвник е служил самият мост, и когато главата падала в реката, трупът падал в нея от другата страна.

Тук, обаче, страхотата на сцените се е осветлявала от неизразима, ужасяюща трогателност в раздялата на майките от децата им. Често тия мънички създания са обхващали майките си на самия дръвник със сърцераздирателни викове – „мамо, мамо!“ като са искали с ръчиците си и с тялото си да запазят от топора нещастните жени, които са им отговаряли само със сухия и безмислен поглед на отчаянието.

Но имало е и майки, у които материнската любов е надделявала над вцепенението от ужаса, и един път сграбчили децата си, като с железни ръце не ги изпусчали вече и издъхвали заедно под ударите на касапина. Други, които децата са преварили, спуснали се безумяли към окървавените им останки, грабвали им главите, и подобно тигрици кръволочни, смучели им горещата кръв.

Настръхналите джелати тях не са чакали да легнат на дръвника, а са ги насичали тозчас!... Отчаянието, което е вдървявало едни жени, придавало е неимоверна енергия на други: тая енергия се е пробуждала, особено когато се е касаело пред самия дръвник да защитят честта си. Защото, уви, на тия страховити касапници, не липсваше нищо, което би могло да ги направи и омерзително гнусни. Имало е опити за изнасилване по-хубавите, например, при Богдановата къща... Но тогава тия жени, които на дръвника са чакали, като полузаспали агнета топора, са се преобръщали на лъвици и са се борили с злодейците отчаяно, догдето са ги заставили да ги съсечат, за да им оставят само безжизнен

труп... Но не всичките млади жени са били така щастливи... Много са били закаляни подир изнасилването... А сума хубави невести и моми били откарани по харемите. Една от жертвите, Райка П-ва след няколко месеци, като се почувствувала майка, в следствие на такова насилие, нямала кураж да посрещне неволния си позор и се обесила на една ела по полите на Карлъка!

XXVII. Училището

Моя ход из тая улица стана кръстов ход за моята страдающа българска душа. Няколко крачки от мястото на отвлечения мост, стражарът ми посочи една нова още двукатна сграда, бялата мазилка на която огрозяваха и браздыха дълги кални ивици, следи от дъждовни води. Сякаш това здание беше плакало с мътни сълзи. То е училището. То е построено на мястото на изгорялото училище „Св. Кирил и Методи.“ Това сега е затворено – децата са в разлука. То седи така глухо и печално с плакалите си стени, със зяпналите си, като от ужас, прозорци, с усамотението си в пустясалата местност, щото произвежда тежко впечатление на един гроб, издигнат над една смърт. Аз се питам какви страшни призраци трябва да заоблачават всеки час ясните души на децата, събрани да се учат възмястото на една човешка касапница, въз пепелището на един пожар, изял двеста живи хора? Какво ще бъде възпитателното влияние въз тях на това зловещо място: дали малодушие и трепет ще всели в душите им или нравствена сила, бодрост и готовност да се борят и жертвуват за свободата – чрез спомена на страшните жертви, принесени ней от бащите им и майките им? Дали тая идея е ръководила батачани при избора мястото за новото училище, или това е работа на нуждата или случая? Във всеки случай, голяма недогадливост! Горялото училище Батак трябваше да запази, като една своя светиня, каквато му е и черквата. Нека то да стоеше в своите развалини, да го бият ветрове и дъждове, нека съвсем се сипеха одимените му останки, но техния прах щеше да бъде прах за поклонение... Нам не стига, че сме разрушавали старите си паметници – ние драговошно чистим и новите си исторически паметници... Колко по би говорило на душата ни какъв-годе обгорял остатък от стената тука, нежели това бездушно ново здание!

Първото училище било също двукатно, но здраво, красиво, обширно. Четиристотин деца са го посещавали, а в един от първите дни на май 1876 г. в оградата му са тъпкали не само ученици, а и старци, млади мъже и булки, и моми, и деца, едвам избягали от потъналите си в пламък къщи и от ножовете на пощтръклялите и препълнили селото башибозуци. Когато тия последните не оставали ни един жив човек по махалите и улиците, те се събрали на големи и шумни пълчища около тая сграда – прибежище и гробница тяхна.

Ужасна била обсадата на това приспособено за защита място, още

по-ужасна била гибелта на беззащитните затворници. Цели дни и цели нощи, заглушавани от псувните и заканите на хилядната сган, трепани един по един от куршумите им, които им пращали през прозорците, те гледали с настръхнали коси пожарите около тях и страшните огнени езици, придружавани със зловещи пръщения, които се издигали в небето и осветлявали гибелта на Батак, и тяхната. Тя приближавала неотвратима, с всеки час, с всяка минута. Никаква надежда не могла да съществува ни за спасение, ни за борба. Обсадителите, обезпечени против каквото и да било съпротивление, катерели се по прозорците и кълцали с ножовате си ония, които могли да застигнат. Най-после направили юруш на вратата, която извътре подпирали с рамената си клетите защитници. Тя отстъпила на напъна и им дала вход в училището. Първите, които им са се изпречили били учителят и свещеникът... В продължение на няколко часа тук е произхождало, при един адски вик и рев, немилостива сеч. Грамади тела, заляни в блато кръв; повечето в конвулсивни гърчове на мъките и смъртта, са се валяли по пода, тъпкани от убийците и от правите още жертви в безполезното им бягане от ударите на първите. Това е било ад!

Кога башибозуците по мръкнало оставили школото, придружени само с няколко жени – да ги изнасилват, и от няколко деца – да ги потурчват, там не останало вече ни едно живо същество. Но не! Двесте души хора още останали живи там, скрити под пода, (в празднината на дюшемето). Тия нещастници, няколко часа били неми слушатели на пиесците и демонската врява на клането над тях и около тях. Може ли да си представи човек по-нетърпимо положение, по-звярско напрежение на нервите? Когато усетили, че башибозуците си излезли, сладък лъч надеждица изгрял в душите им; те помислили, че providението ги е спасило. Това било лъч и той траял един миг. Башибозуците знаели присъствието на тия хора под пода, а това им дало идея и желание да внесат разнообразие в делото си: те тозчас се върнали със сандъци газ, разляли го по дъските и го запалили. В една минута рухнало цялото училище. С изключение на неколцина, които изкъртили дъски, за да избягнат пламъка – та да паднат тутакси под ножа и куршума – всички скрити изгорели живи!

Цяла нощ пожарът на училището пращял в небесното пространство, дори до престола на бога, заедно със своите страшни огнени езици и вопъла за отмъщение на няколко стотин човечешки жертви – живи и мъртви – които продължавал да изпепелява...

О, и господ чу тоя път...

XXVIII. Черквата

Срещу това място се издигат основите от дялан камък на недовършената нова черква, на която кроежите и размерите се предвиждаха да бъдат доста величествени. Това беше недоправената нова черква в Батак, напусната в тоя вид, поради привършването на паричните средства, събрани от самоволни пожертвования. Селяните сега се черкуват в едно дървено здание, което до нейде си е историческото, онова което благодарната леди Странгфорд беше направила за болница в 1876 г.

Това ново здание на черква, с тая претенция на бляскавост, е също един присмех на окръжаващата мизерия, един глождлив дисонанс, турен от човешката суета всред тия следи и паметници на ужасни нещастия. Говоря за старата черква – черквата на клането.

В двор, заграден с не висок, но здрав каменен зид, със зловещи проломи, пробити от башибозуците, който за няколко време е служил за яка защита на обсадените, стои стара черква, низка, дебела сграда, с кубе ниско над покрива, покрита с плочи. Вляземе в двора, обрасъл с буренак. Там надничат низки, повалени гробища, няколко унили дръвчета тъжно спускат клоните си пред мълчаливо зеещите прозорци, без пречки, дълбоки, тъмни, като очните дупки на един череп. Когато влизам в самата черква, лъхва ми в лицето един хладен, задушлив и гробен дъх; съмнителна, скръбна виделина пада въз голите издраскани и опушени стени, които подпират влажен и тъмен свод, тежко надвесен над главата ми.

Тия стени навсякъде имат изкъртена мазилката си на един човешки ръст височина. Стражарят ми обяснява това, както и опушването им: турската власт, разтревожена сама от големината на престъплението, което бе допуснала и насърчила, беше поискала колко-годе да заличи дирите му. След изгарянето посредством огън и вар телата, разпоредила се за остръгването на кръвта от стените, която е показвала височината, до която са били дошли напластените трупове на страдалците.

При недогорелите останки на олтара са сложени на полички купове черепи: разните дупки и широки цепнатини по тях свидетелствуват за мъченическата смърт на нещастниците. Един вид епитафия в блудкави стихове е закачена над черепите, които сами са достатъчно красноречиви, за да пробудят в душата най-раздражителна скръб и ужас.

Но скръбта и ужасът ще бъдат тогава пълни, когато узнаем

всичката безкрайност на тая дълга агония на няколко стотин мъже, жени и деца. Тука е търсило прибежище от пламъците и ятагана на бешибозуците друга голяма навалица хора от всеки пол и възраст. Черквата, чрез своите яки зидове – дворски и вътрешни – е била най-здравото място в цялото село, затова била привлякла в недрата си пет пъти повече свят, отколкото е била в състояние да побере. Тая гъста навалица се тъпкала вътре и в двора. Най-напред башибозуците, подир отчаяна защита от обсадените – с камъни и дърва – понеже нямали оръжия, нахълтали в двора (2-и май). През деня и до полунощ, всред писъци и резове, турците секли немилостиво. Призори целия черковен двор бил вече настлан с кървави тела на убити и умирающи!... Тогава настал ред на навалицата в черквата. Там, повече от хиляди мъже, жени и деца, заглушавани от врявата на клането в двора, са се тласкали, мачкали, тъпчели и задушвали до смърт от отравения с нетърпим смрад въздух... Въображението се потресва от страховитостта на картината. Всеки нещастник е умираал не една смърт, а сто смърти – от непоносими физически и нравствени страдания. Башибозуците, за да ги накарат да отворят черквата, не са се задоволили само да морят с глад, жажда²⁷ и куршуми натрупаните един въз други мъртви и живи, обезумяли от страх и отчаяние батачани. Тия озверени фанатици със свойствената на жестокостта изобретателност, хвърлили от прозорците кошери с пчели, и хиляди отровни жила заставили клетите пленници да издават неистови викове. Когато бръмчащите роеве разсърдени пчели, като парлив облак падали въз лицата, шиите и ръцете, то натопени в газ и запалени стиски слама, хвъргани в черквата, във вид на огнени езици пържили, горили телата, задушвали с ядовития си дим устата и гърлата, заслепявали очите, тровели въздуха. Тия нови инструменти за мъчения произвеждали в навалицата, заедно с ужаса, луди безвредни движения, нови притъпкования, смазвания и удушвания на мъже, жени и деца!

Подир тия страдания, смъртта остана вече нищо; Вратата се отворила. Захванало се отвратително, зверско, нечудо в историята клане, придружено с луксуса на изтънчени предварителни мъчителства: рязане членове, извъртяване очи, игране с ножа по трептящите човешки меса, разпаряне живи трудни жени, наръгване децата им на върха на ятагани-те... Аз преобръщам листа и отминавам. Куражът ми липсва. Любопитните, или храбрите, нека сами прочетат описанието на клането в по-горе

27. За да намерят водица, батачани с каквото могли изкопали в черквата дупка два метра дълбока, но вода не излязла.

помената книга, която г. Манчев е имал немилосърдието да ни даде в ръцете!

Да, аз бягам от това най-ужасно зрелище на човешкото страдание, на българското унижение. И сега, като възсъздавам в няколко бързо написани редове, с бездушни бледи слова, тая дивашка, кървава, канибалска епопея, аз в ума си я виждам във всичката ѝ ужасна реалност, въображението ми рисува напълно картината, която слабото перо се чувствава неспособно нито в хидядната ѝ част да предаде. Ужаси, каквито са баташките, не могат да се представят с никакви материални средства. Та и по-добре. Те опозоряват човечеството и удрят разкаляния си жиг на нашия деветнадесети век и на цивилизацията му, които са могли да ги допуснат.

Уви, защо те ги допуснаха и не само допуснаха, но и одобриха, чрез устата на един от най-просветените си представители, пред лицето на най-хуманната нация, която има славата да се възмути²⁸.

28. Английският пръв министър Дизраели (Биконсфилд по-после), като отричаше нагло пред парламента зверствата на турците, произнесе тия цинични думи: „Впрочем, по-добре да измрат сто хиляди българи, за да се запази мирът“.

XXIX. Няколко искри в мрака. – Намаз

И така, аз превръщам листото, уморен, унижен от тия възпоминания, със сърце обляно в кръв... Но не, ще се спра още малко! Искам да се спра на няколко скудни лъчи всред безпределната нощ от позор. Защото, ох, имало е и черти от доблест, рожби на отчаянието – утешающи и възвишающи, и те не трябва да останат в забрава, и аз се считам длъжен да ги извадя на света, за да озаря поне едно кътче в чернотата на картината си, както и на собствената си душа сега. Имало е, казвам, жертви, у които отчаянието е будило събливно презрение към смъртта, мрачни избухвания на беззаветен кураж и умраза! На величествена безстрашливост и на горда смърт...

Имало е, например Колю Лазин, който изпъден от пожара из къщата си, гдето се криел, нападнал с гол нож башибозушката тълпа, свалил неколцина и спогнал другите, които хванали да бягат, догдето бил окръжен от друга тълпа и съсечен на парчета. Имало е Стоян Цветанов: току-що изваждал из земята скритата си там при предаването пушка, ненадейно го заградили куп башибозуци, хванали пушката за желязто и му извикали да я предаде. „Когато умра, тогава ще я вземете!“ отговорил той, гръмнал едного в челото, пробил си път между тях и побързал да я напълни изново. Но куршумите им не го оставили да довърши това и той паднал смъртно ранен с думите: „Вземете я, кръвопийци!“ В черквата Христо Станков сполучил да откърти едно дърво от тронове, убил двама души, и с ножа на единия нападнал на другите и се борил, догдето паднал мъртав. Имало е Ангелина Митюва Станкова – защото имало е и жени героини – слаби създания с тигровска ярост: като видяла мъжът си убит от нахлулите в двора башибозуци, грабнала им една брадва и разполовила главата на мъжовия си убиец и паднала мъртва под ударите на другите: така и Венка Стойчева, извършила същото с убийцата на мъжа си, прогонила останалите злодейци с една брадва и сполучва да остане жива. Имало е Лоза Богданова, горда героиня на честта. Тая най-хубава батачанка умряла с най-хубава смърт – „Каурке, оставям те жива – ела в харема ми!“ – казал и убийцата на мъжа ѝ в най-големия разгар на клането. И той с пламнал от сладострастие поглед очаквал отговора ѝ. И тя отговорила, забила в гърдите му един домашен нож захлупач, който измъкнала из дрехите си. Тя била скълцана тутакси. В пожарите по къщата други жени, на които името не можах да науча, хвърляли

главни въз другите. Имало е и такива жени, които, като нямали ни нож, ни главни на разположение, хвърляли се въз башибозуците и ятаганите им с голи ръце и с проклетия!...

Но тия редки пламванета на кураж се губят всред всеобщото изплашване и безумен студен страх на батачани, който се е равнявал само с безумно-звярско-стадната кръвожадност, която е прихванала тълпата башибозуци...

Когато излязох из черквата, стражарът ми посочи едно дърво в двора: от него един ходжа подир сеча в черквата е изпял тържествен намаз²⁹ в благодарност Богу, че е помогнал за изстреблението на „кауриите“!

Нещо преди четири века (на 1572 г.) един друг ходжа в Рим, един папа, при изестиято на Вартоломейската ноц, беше отслужил благодарствена Те Деум за изкалянето хугенотите във Франция.

Всемиловитвия, вседобрия, всеблагия бог, религията го правеше главен участник в най-звярските злодеяния, които са опозорили човеческия род!

Уви, трябваше ли историята с тая омерзителна точност да се повтара подир четири столетия?!

Друг един ходжа на беглишките хармани, (височина над Батак, от гдето Ахмед ага е ръководил изстреблението му), от една дървена кошара, подир сеча, прогласил пред пленените жени и башибозуците, че „каурското се вече свършило, че по всичката земя на давлето не оставал ни един каурин и че поляната на бившето село Батак ще се посее с ечемик за конете на правоверните!“

Тъпоумният фанатик не знаеше, че от това кърваво пепелище щяло да изникне съвсем друго растение: отмъстителна сабля която подсече на веки живота на отоманската империя...

.....

29. Молитвата, която пеят от викалото на минаретата.

XXX. Два момента от българската история

В Пловдивското изложение (на връщане в София) аз видях великолепната картина на г. Пйотровски: Клането и пожара на Батак. Аз проверих своите представления за тях с ония, които ни е дало на платно творчеството на живописеца и още един път имах случай да се поклоня пред магията на изкуството. Освещението на нощния мрак от пламъците, в трепливи петна, отразявани от вълните на Стара река, куповете голи и полуголи тела край нея със замръзнали от ужас лица и кървавите рани, които нощта прави черни, групата на убийците с лица покойно-звярски, на половина и зловещо озарени от пожарите, които си делят плячката – всичко това е поразително живо, изразително, блестяще по съвършенството на замисълта и на изпълнението. То възбужда удивление, заедно с едно безпределно чувство от жалост, скръб, негодуване... Но ужас – не. Ужасът се получава там, в самия Батак, когато стъпяш на земята и под краката ти се чини, че пръщят кокали, когато гледаш черковните стени до дека са изкъртени и знаеш, че до там е все било трупове и кръв, и когато като се запреш над Стара река, помислиш си, че тя е някога текла съвсем червена и е лъскала ноще от пламъците, които са изядвали два разкрача от тебе двесте живи хора, всред адски пършенета и виенета... О, там е ужасът, там настръхват космите и човек чувствава, че е унижен от това чувство на ужас, че е деградиран от него, че е лошо, че става звяр...

До тая картина, и като pendant неин виси друго едно платно, на г. Холарека, което изображава ослепената Самуилова войска при Беласица (1015). Тия две страшни събития, които делят толкова века едно от друго, тука са тъй близки и сродни по своята трагичност! И тъй различни и далечи по съдбоносните си сетнини – първото докарало освобождението на България, второто гибелта ѝ!... Уви, тая картина е също художествена, но аз се питам: защо виси там? Защо е донесена там тая картина, изражаваща най-трагическия и грозен момент в нашата стара история?! Каква идея е ръководила комисията на изложението по снабдяването картинния му отдел с тая ужасна картина? Защото тя само ужас може да вдъхне на зрителите. За щастие сега, малцина от тях знаят значението ѝ, за да могат да пропъплят мравки под кожата им³⁰. И по-добре. Аз не

30. По после се запълни тоя проблем чрез прилепяне под картината хартийка с обяснението ѝ: *Compelle intrare!*

разбирам какво хуманно и благо чувство, какво облагородяюще усещане могат да събудят в душата на българина подобни зрелища на чловешка зверщина, освен безплодно настръхване, инстинкти за мъст и умраза и сляпо национално озлобление. Трябваше ли от толкова далеко (от Прага!) да се докара тая картина, която, ако там служи да поразии на миг равнодушното любопитство на чужденеца, в Пловдив прави да се облива с кръв сърцето на българина? Каква полза да въздадеме в живи образии средновековните безчловечни свирепости? Каква необходимост в нашето първо изложение най-голямата картина, която виси там, да представлява един наш национален позор, който е позор и за чловечеството? Не стига ли гдето сме нещастни да го имаме в историята си, (гърците се гордеят с него), ами още да го гледаме с любов, възпроизвеждан от изкуството?

Укорът ми се отнася еднакво към комисията на изложението, както и към г. Холарека. Талантливият художник е имал да си избере безброй сюжети из нашата стара история, която не е лишена от светли или покъртителни страници, но той предпочел най-черната и отвратителната? Защо? Човек неволно дири моралното или идейното побуждение на артиста, но мъчно може да го улови в ужаса на сюжета, и неволно му хрумва мисълта дали то не трябва да се дири в декадентското желание на художника да спекулира с нервите на зрителя? Ако би случайно това да е съблязило художника, жаден за ефекти, чрез ужас, аз му бих посочил и други сюжети от историята на Изток за картини, напр. пиришеството на влашкия войвода Рад Дракул, от лишаването от редовете на триста пленници маджари натъкнати на колове около пирующите, или акта на одирането в Цариград молдовския княз Бранкована! Или пък опичането жив, нанизан на ръжен, като прасе, злочестия старец Трендафил Тошев Керелов при клането на Батак, от барутинския Ахмедага! „Нежните“ средни векове, та и деветнадесетия, пазят богато съкровище за г. Холарека!

И платното на Пйотровски представлява най-грозната станция на новата ни история; Но впечатлението, което произвеждат неговите осветени от пожара трупове, на които смъртта е благодетелно прекратила страданията, е съвсем друго от онова на Холарековата картина, която изважда в ума ти образа на 15,000 българии в момента на най-лютите мъки...³¹ Въображението ти се вледенява и душата се парализува от ужас! Там е дълбоко възмушение и тъга – тук е погнушение и настръх, какъвто усещате във Винтеровия музей на инквизацията в Петербург!... Зрителят отминува с чувство на отвращение от низката жестокост на

човешката природа и с гняв против художника, който е посветил толкова талант, сила, изкуство и вдъхновение, за да я обезсмърти на това платно!...

Аз изказвам тук лично мнение на един профан. А познавачите от изкуството могат да се възторгват колкото щат от труда на г. Холарека, като го гледат през очите на специалиста; аз го гледам през душата на българина...³²

-
31. Художникът, види се, за да усили още ефекта, представил е шествието на ослепения отряд зимно време, в снежна фъртуна. Това, обаче е една историческа несъобразност: пленението от Василия II Самуиловата войска е станало през юли 1015 год., а изпращането ѝ ослепена при Самуил в Прилеп е станало в *първите дни на септември*, същата година, когато е още лято и никога, особено в една южна страна, като Македония, не можа да падне сняг и да има фъртуни така рано.
32. Тая отвратителна картина вместо да бъде захвърлена, по заслуга е довлечена и турена на видно място в Софийския музей! Само у нас, българите, може да се наиде такава липса на етикоестетическо чувство и на национално самолюбие.

XXXI. Из пролома на Стара река. – Пещера

Един четвърт час на север от Батак Стара река се завира в пролома, който разсича до дъното родопската верига и тутакси се скрива из неговите усойни завои. Само когато се озовах в них, оградени от всякъде между техните високи стени, аз получавах повечко облекчение; зловещият призрак на окървавения Батак оставаше зад мене, като че спрял от невидим вардач при портата на пролома. Тоя затулен пролом действуваше успокоително на нервите ми. Може би и той знаеше някои кървави сцени от баташката драма, но за мен те бяха неизвестни и нищо не го свързваше с Батак, освен реката, която сега влечеше безгрижно шумящите си бистри, като сълза, вълни към свободната долина на Марица.

Рядко съм виждал пролом по-див и по-величествен от този.

Две шеметно високи, прави, почти надвиснали урви, цели покрити с борики. Тия борики стърчат една над друга, едвам закрепени на отвесните стени, по които са озъбени страшни канари. А Старата река шуми лъкатушно и с безбройни пенести водопади из дълбокото си гранитно легло. Погледът възхитен хвърчи по зелените стени, чиито рунтави върхове се потапят нежно в небесната синина; него го поразяват все нови, все разни и все величави картини, що на всеки завой му представя проломът, цял ехтящ от ручението на реката.

Шосето върви край реката, като я минава на много места по добри мостове, но само то е ужасно лошо на повечето си пространство. Върлите му спускове и стръмнини правят вървежа на коня твърде мъчен, а на файтон – невъзможен. Само волските кола – едните, за които не съществува препятствие, защото аз видях дирите им дори до върховете на всички родопски бърда, по които минах – могат свободно да пълзят по този път, който има претенцията на шосе. Застигнах някои, които влачаха с едно адско скърцане, предълги греди – по една или две: човек не знаеше, от какво им е душата на бедните волове, разчекнати и мартиризирани под тежестта на тоя товар, утрояван от лошотата на пътя.

Вървахме около три часа и половина все така. Някъде през пролуките на пролома виждах на север Пазарджишкото поле и зад него върховете от Средна гора. Когато заприближавахме към северния му край, скалите от сивожълт камък зачестиха да шарят стръмнините по твърде живописни начини. Някъде те изображаваха някакви дълги зидове на криви линии, или тераси, правилно подзидани, стотина метра високо над

пропастта, по които се притискаха групи от кичести борики: тъмни дупки изведнъж се отваряха в някои стени, сякаше че бяха леговища на някои хвъркати чудовища: имаше някои съвсем с форма на врати; Тия дупки все повече се размножаваха по урвите и зловещо гледаха от непристъпните си височини. Това са прочутите пещери на града Пещера, комуто са дали името си. Любопитно е, че това архибългарско название е дало възможност на гърци и турци да ги преиначат – всеки в полза на своята националност: гърците са ги променили в *Περίστερά* (гълъб), а турците – в Бешдере (пет-реки), Тия многобройни пещери, които местното население нарича просто дупки, Ушатова дупка: Накърджийска дупка, Шантова дупка, Страшинова дупка, са богати със сталактити, резултат на многовековната работа на водата която капе от сводовете им. До самия град в планината има една изкуствена дупка, изкопана в скалата във вид на килийка, гдето извира лековита вода, която в петък привлича болни от вред и от всички народности. Тя е свързана с едно предание, нелишено от мистическа поезия. Според него, там живели някога двама калугери постници, свети хора. Някои злодейци ги убили, и като се смесила кръвта с водата, направили я от тогава лековита. Който и днес идел твърде рано в тая дупка, можел да чуе таинствени гласове, които пеят черковно пение и звук на клепало.

На едно по-голямо разстояние от града има рът, наричам Костева могила. Тя избилва с човечески кости, и произхождението им се обяснява, както и на ония на Костенополе при Костенец, чрез битките на българите с турците при завоеванието. И тук, както в мъчнодостъпния пролом на Искъра, (при Урвич), Момина клисура и други горски усои, трябва да са имали място последните епизоди от агонията на погиваещото Шишманово царство. Тия горски теснини не са били вече надеждни убежища на дребните уломки от политическата ни независимост, изчезнала най-напред от равнините. Природните твърдини са били слаби да защитят едни борци, които вече не се надявали на силата на меча си, сломен от стихийния напор на неудържимия азиатски нахлув...

Надвечер влязох в тесните, кални, постлани с лош калдъръм улици на Пещера, инак така живописно и спокойно разложени между полите на Родопите и низки гористи хълмове от север, които я правят съвършено планински град. Беше пазарен ден и едвам си пробивах път между навалицата граждани и селяни – българи, турци, цинцари, каракачани, – що се тласкаше по улиците. Съвсем друг вид има тоя градец от оня, който оставих преди пет часа в недрата на планината – Батак. Тук видиш навсякъде признаци на благосъстояние, интензивен живот и напредък.

Никъде следи от опустошение. Пещера не е била ни най-малко покътната през времената на борбите и кланетата; тя е мирувала и е живувала добре с турците. Тя е видяла кръв само, когато Стара река я докарала от Баташката касапница.

Влезнах в гостилницата „Чепино“. Гостилницата доста прибрана и весела. Постелки, завивки чистички. Шум голям няма. Вид към планината. Аз я препоръчвам на всеки турист, комуто падне път през Пещера.

Едвам се намерих в стаята си, изгладнял като вълк, премаял и разбит от самара и вървежа на помашкия кон, аз се търтих на леглото и спях три часа непробудно. Гладът можеше да чака, но сънят не. Разбудих се под шума на пороен дъжд, който с бяс тупаше по покрива и в прозорците, всред нощната тъмнина. Понеже полудата за сън не ми даде време да се разпоредя по-рано за вечеря, аз я приех каквато се намери в гостилницата, на която дъждът сега бе пресякъл всяко съобщение с града.

Сутринта първата фигура, която се показва на вратата ми, беше Медю, водачът ми. Той идеше да му броя осемте лева кирия от Лъджане до тука.

Току подир него се яви друг турчин – файтонджия, и ми предложи да ме закара до Пазарджишката станция. Като си обезпечих кола, поразходих се из града. Мисля, че ще ви кажа всичко, като ви кажа, че Пещера е турски град, както всичките турски градове. Те са неизменни и все същи – било, че се викат Пещера, било Стамбул, било Коня в Анадол, било Казан – при Волга, било Бахчесарай – в Крим. Можеш да вземеш чаршията на този последния и да я туриш вместо чаршията на Пещера, без да измениш нито на косъм типичната физиономия на града, без да се познае размяната.

В Бахчесарай, всред тесните му криви калдъръмлии улици, с ниски от два метра дюкенчета, с кепенци, прилупени на стряхата, с апатично спокойни мюсулмани, коленичили пред столицата си – сарачи, седлари, табаци, сапунджии, люледжии, халваджии, дребни бакали, или – насядали на рогозки на пътя с чибучки в ръцете; със струпани къщички и мръсни ханчета, зад които се изтака високо и се белее тънката форма на излупено минаре – с всичкия тоя възточен колорит – аз си помислих на минута, че някой вълшебник ме е пренесъл в Карловската чаршия – каквато я знаех в турско време. И трябва да си призная: странно, мило и добре ми беше в тая обстановка, с която така близко са свикнали очите ни и сродени душите ни. Първи път в она далечен предел, толкова чужд по всичкия свой битови строй, наредби, форми на живота за българина,

аз се почувствувах сякаш в една своя, родна атмосфера, замириса ми на България при тия дюкенчета с кепенци, при тия аги, наседнали на рогозки на улицата, с изути емении при тях, които разправяха важно същото онова, което техните деди преди четири века пак са разправяли на подобни рогозки – тук, или при Златния рог – все едно.

По 9 часа колата ме носеше през зелената горска бърдчина, от север, към равнината на Марица. Когато възлязох на върха на бърдото, аз се обърнах назад. Веригата на Родопите, грандиозна и лъснала от зеленина под блясъка на утринното слънце, затваряше кръгозора от юг; проломът и той беше затворен сега от един рът на планината, така щото мъчно би отгатнал човек, че там я просича дълбок канал до самите недра на Родопите.

И аз чувствувах добре, че вече съм във от тях, от техните картини, поезия, тъмни борове и мрачни възпоминания, виждах, че е време да им кажа сбогом, както е време сега да го кажа на читателя.

София, 11 октомври 1892.

КРАЙ

Източник: Словото
Набиране: Явор Киндеков

Публикация:

Иван Вазов, В недрата на Родопите, Български писател, С.

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/3767>]